

СУЧАСНІСТЬ

ЖОВТЕНЬ 1977 — Ч. 10 (202)

*Петро Балець
"Чи можливі в Каліфорнії
без марксизму?"
сфр. 45-56*

Р. БАБОВАЛ: ПОЕЗІЇ

А. МОРАВІЯ: ТРИ ОПОВІДАННЯ

**А. ОЛЕНСЬКА-ПЕТРИШИН: МИХАЙЛО
МОРОЗ**

**А. КАМІНСЬКИЙ: ПРО ЗАВЕРШЕНУ
ЖОВТНЕВУ РЕВОЛЮЦІЮ**

**В. ЛІСОВИЙ: ВІДКРИТИЙ ЛИСТ
ДО ЧЛЕНІВ ЦК КПРС**

**Р. ШПОРЛЮК: НАЦІЇ СРСР У
ПЕРСПЕКТИВІ 2000 РОКУ**

**В. ШНАРБАХОВСЬКИЙ: КЛОПОТИ
ФРАНЦУЗЬКОЇ КОМПАРТІЇ**

"SUČASNIST" — OKTOBER 1977
KARLSPLATZ 8/III 8000 MÜNCHEN 2

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ "СУЧАСНОСТИ"

СТЕНЛІ КЮНІЦ

ВІНОК ЦЕЙ, НЕБЕЗПЕКА

Вибрані поезії

Мюнхен 1977. 80 стор. Обкладинка і дереворити Якова Гніздовського. Вступна стаття і редакція Богдана Бойчука.

До збірки ввійшло 33 поезій у перекладі Б. Бойчука, В. Бургардта, і. Драча, В. Лесича, Ю. Тарнавського.

Книжка ілюстрована 13 дереворитами Якова Гніздовського.

Стенлі Кюнці — сучасний американський поет, лауреат нагороди Пуліца 1959 року. Українською мовою друкується вперше.

Ціна: 4.- дол.

ОЛЕКСА ІЗАРСЬКИЙ

ПОЛТАВА

Повість

Мюнхен, 1977. 432 стор. Обкладинка Христини Гориславської.

Нова повість Олексі Ізарського розгортається на тлі подій другої світової війни — в Полтаві й Харкові. В ній змальоване трагічне становище українців між двома фронтами, терор гітлерівської окупації; широко наświetлена психологія нашої інтелігенції старшого й молодшого покоління.

Олекса Ізарський — автор відомих романів: *Віктор і Ляля* (1965), *Чудо в Мисловицях* (1967), *Київ* (1971), *Саксонська зима* (1972).

Ціна: 12.00 дол.

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ЖОВТЕНЬ 1977
Ч. 10 (202)
РІК ВИДАННЯ СІМНАДЦЯТИЙ
МЮНХЕН

Видав: Українське товариство закордонних студій «Сучасність»

Редакційна колегія: Іван Кошелівець (головний редактор — у відпустці), Вольфрам Бургардт, Анатоль Камінський, Богдан Кордюк, Василь Маркусь, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришин, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Роман Савицький, Марта Скорупська (заступник головного редактора).

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки крайових матеріалів дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкується і реєструється в "Historical Abstracts".

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8. Abs. 30 und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien "Sučasnist" e.V.
Karlsplatz 8/III (Telefon 59 46 67)
8000 München 2
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: I. Czornij

Druck: Gebrüder Westenhuber
München 12, Heimeranplatz 4.

ПОЕЗІЇ

Роман Бабовал

згорів уночі ліс

I

згорів уночі ліс:
день випав сірий,
попелястий.
у криниці місяць,
мов утоплена
одутла жаба.

II

у лісі
серед карликів,
драконів
і грибів
мое ім'я
згоріло.

III

пустився дощ. лишилася твоя
тривога і десь фотографія.
засядемо за стіл. я розкажу тобі,
чому горів уночі ліс,
чому не розбрелись дерева.
я розкажу:
послухай.

■

я в небі вигриз
дірку
(по лісах — живуть наївні маги)
щоб дням дати
(по лісах — дримають карлики сумні)

можливість по одному
(по лісах — дерева зрілі умирають)
вitekти за місяць
(по лісах — блукаєш із нічним птахом)
я вигриз в небі
дірку.

ми сплели безмежні сіті
з опійних трав
і, побравшияся з осліплими
відьмами,
виїхали за покіс
на сонце полювати
у країні,
де про нього ходить
остання
чутка.

продають сліпці:
овочі, наліті справедливістю,
зернятка піску з розвалених хат,
совісти округинки, години
круглі, мов кульки
різнобарвного скла. виїли
сліпцям
зіниці
предки.

над вхідні ворота сонце розіпни:
узнають перехожі, що тебе нема.
крізь дикий ліс пускайсь
до мене кладкою веселки.
як дійдеш, я навчу тебе
вмирати в полі
безіменних
квітів.

в моїм селі

1

в моїм селі на дні криниці
досі зберігається для божевільних
місяця відламок,
а води немає,
не було.

2

тисячами вимирали у моїм селі
птахи,
коли ти вибиралася безповоротно
за покоси, і донині
в нас птахів немає.

3

в моїм селі дідам зів'ялу пам'ять
розгризає
во́гке
літо. і
запродується за порогом ніч.

4

в моїм селі
безсила —
навіть смерть.

нагорода

дрімати в порохнявому горісі;
прокидатися під лементи
дверей, яких ніхто не оминає;
під лушпиною поморщеного яблука кохати;
умирати на дрібненькій стружечці
хреста.

: після цілого життя,
проведеного під крилом
нічного птаха.

я послав своїх синів
з торбами
поза межі райдуги:
по водограй, по сонце.
на дні криниці
зараз я лежу:
з мурашником у серці
і двома зеренцями піску,
 від яких скрипить
 мій сміх.

в моєму царстві
є сходи потайні,
які нікуди не ведуть;
і двері, що скриплять, не odkриваючись;
ліси, де криються комахи божевільні
і безпечні маги. у
моєму царстві є джерела надто чисті,
хати порожні,
небо
недосяжне.

я закупив для свого царства
тисячі дзеркал, щоб
одурити самоту.

Три оповідання

Альберто Моравія

Альберто Моравія — відомий італійський письменник, народився 1907 року в Римі, в родині архітекта. Читати по-англійському, французькому й німецькому навчився від гувернантки. Писати почав рано. У 1930-31 роках жив у Парижі й Лондоні, а також подорожував по США, Мехіко, Греції й Китаї в якості кореспондента *La Stampa* та *Gazetta del Popolo*. По війні працював по різних видавництвах у Римі. 1955 року відвідав США як гість Державного департаменту і дав серію лекцій в американських коледжах. Член ПЕН-Клубу і почесний член Американської академії літератури й мистецтва. Неодноразово нагороджуваний літературними преміями. Головні твори: *Gli indifferenti* (1929); *La Bella Vita* (1935); *L'Imbroglione* (1937); *La Mascherata* (1941); *L'Epidemia* (1944); *Agostino* (1944); *Serata di Don Giovanni* (1945); *La Romana* (1947); *Il Conformista* (1951); *I Racconti* (1952); *Il Disprezzo* (1954); *La Ciociara* (1957); *La Noia* (1960); *L'Automa* (1963); *L'Attenzione* (1965); *Il Paradiso* (1970).

Крім новель та коротких оповідань, Моравія є автором кількох п'єс, збірок поезій, есеїв.

Стиль Моравії — майже журналістичний, позбавлений літературних прикрас і максимально стислий. Деякі літературні критики вважають це вадою і закидають Моравії "сухість" та "обмеженість техніки". Однак більшість критиків сходяться на тому, що він є одним з найкращих сучасних письменників інтернаціонального засягу, майже безконфуренційний майстер короткого оповідання, блискучий есеїст і полеміст. Його есеї — філософічні, політичні й літературні — незмінно провокуючі й стимулюючі. Літературний критик Томас Г. Бергін каже, що Моравія належить до "радше вибраної інтернаціональної групи письменників, які можуть сказати іншим людям, незалежно від національних кордонів, те, що люди бажать почути".

Нижче друкуємо три коротких оповідання А. Моравії з його книжки *Il Paradiso* у перекладі нашого співробітника Б. Олександра. *Редакція*

ХИМЕРА

Моєю першою помилкою було довір'я до людини, яку я довгий час називала своїм чоловіком, хоч легально він ним не був. Коли Еміліо запропонував мені жити з ним, я нерішуче піддала дум-

ку, що нам треба, як кажуть, урегулювати ситуацію, тобто одружитися. Він відповів мені з дидактичним самовдоволенням: "Подружжя й нелегалізований зв'язок — це лише слова. Явища не визначаються інакше, як категоріями. Наш зв'язок належить до категорії нелегалізованих зв'язків; але в дійсності його не можна здефініювати, бо немає жодної речі, що була б такою, як інша. Отже, немає такого слова, яке точно визначало б наші взаємини; лише взаємини, як такі, існують. Тому слова не входять у рахунок. Лише одна річ входить у рахунок, а саме те, що ми любимо одне одного і живемо разом".

Еміліо був інтелектуалістом; його міркування бентежили мене. Якщо лише *речі* входять у рахунок, а слова належать до категорій, то, потрібно визнати, я не мала нічого сказати. Я пішла жити з Еміліо в старому будинку в папському Римі, переповненому книжками й цілковито висуненому на північ, тобто повністю позбавленому сонячного сйива. Я спала з Еміліо, їла з Еміліо, але я не була жінкою Еміліо. Також — звичайно, в його розумінні — я навіть не була його коханкою, дівчиною-подругою, співробітницею чи чимось подібним. З уваги на те, що лише речі входять у рахунок, я була так званою "річчю", яка, за словами Еміліо, могла бути окреслена, якщо не по-справжньому визначена, лише вичерпним звітом про неї. Але чи може особа бути окреслена вичерпно? На думку Еміліо, навіть трьох мільйонів томів Національної бібліотеки для цього не було б достатньо.

Одного дня, коли Еміліо кудись пішов, зателефонував Едгардо, його найліпший приятель. Він спитав, чи Еміліо вдома, я відповіла, що ні, і тоді він одразу ж сказав: "У такому разі я приїду". Оце "у такому разі" мене заскочило. Одначе, я зайняла становище, відповідне до обставин: я сіла на канапу, з книжкою в руках, у куточку вітальні.

Едгардо негайно дав мені до зрозуміння, що він мав на думці з отим "у такому разі". Він увійшов і після дуже коротких вступних слів гепнувся мені до ніг, обійняв їх, і тоді — коли я, остовпіла від здивування, не ворухнулась — поступово почав обіймати мене все вище, від моїх бедер до талії, і від талії до грудей. Врешті, я відчула його уста на моїх. Тоді я скрикнула, відіпхнула його геть і кинулася тікати. Едгардо доганяв мене. З однієї кімнати до другої, у цій бібліотеці, що була моїм житлом, ми гасали стрімголов, перевертаючи купи книжок, розкидаючи стоси журналів. Врешті Едгардо загнав мене в кут між двома книжковими шафами й поцілував мене знову, цього разу міцно. Я не можу поклястися, що цього разу я до певної міри не відповіла на його поцілунок. І все ж, яка я не була тоді розбурхана, я була обурена й розлючена. Едгардо пішов, сказавши арогантно: "Кожен раз, коли я приходитиму сюди, буде так, як сьогодні; нехай це буде тобі ясно". Я не

відповіла. З серцем, що його розпирала лють, я чекала Емілієвого повороту.

Як тільки я почула, що відчинилися двері, я поспішила до передпокою. "Дуже гарний дружок, Едґардо!"

"Що він вчинив?"

"Те вчинив, що поведився, як негідник".

Емілію зробив священничий жест, розвів руки, ніби кажучи: "Спокій, спокій!" Він повісив свого капелюха на вішак, зняв зі своєї шиї шалика і захвав його в кишеню плаща, повісив його теж і поставив свою парасолю в парасольник. Тоді малий, одначе в певній мірі статечний, він провів мене в свій кабінет. Він сів за свій стіл, солідно обгороджений книгами з нерозтятими сторінками, і попросив мене розповісти, що трапилось.

Це я зробила з пристрасною, карбуючи слова, задихаючися, не тямлячи себе з люті. Знову він підняв руки: "Заспокойся, заспокойся! Едґардо не негідник. Просто це був момент його слабости".

"О, то він не негідник!"

"Ні; негідник, бачиш, є одне з тих слів, які найкраще обминати".

"Але те, що він учинив, було вчинком негідника".

"Речі не існують, існують лише слова, і тому їх потрібно вживати обережно".

Я була так здивована, що якусь хвилину не могла сказати нічого. Це було цілковито протилежне тому, що він казав мені, коли він намагався переконати мене йти жити з ним. Він продовжував: "Чому, на твою думку, життя у великих містах тепер таке погане? Тому, що, вживаючи відому метафору "життя — це джунґлі", люди скінчили тим, що справді почали поводитися, як звірі в джунґлях. Бачиш, наскільки важливими є слова?"

"Але, якщо слово існує, це значить, що перед словом була річ".

"Помиляєшся. Наприклад, є слово "химера"; як річ, вона ніколи не існувала".

"Емілію, твій найкращий приятель пробував поцілувати мене".

"Слова — це все, речі не існують, поки вони не названі. Так само й думка не існує, поки вона не висловлена словами. Речення "Едґардо поцілував мене" могло б, теоретично, відповідати чому; але воно могло б так само не відповідати нічому. Як от речення "теперішній король Франції", що сугерує існування короля у теперішній Франції, якого в дійсності, як відомо, немає.

Він говорив у серйозній, спокійній, зверхницькій манері. Я побігла в мою кімнату, де він тримав усі свої словники й енциклопедії; я витягла належний том словника Томасо Белліні, знайшла потрібну сторінку, тоді вернулася до нього й прочитала вголос: "Негідник: людина будь-якого стану, навіть шляхтич або

кавалер, яка, однак, не соромиться чинити щось підле або нечесне”.

“Так, звичайно”, сказав він, “шляхтич або кавалер”. Бачиш? Негідник — це той, що врятувався з потонулого корабля”.

“Що, якого потонулого корабля?”

“Потонулого корабля цивілізації, на якому були шляхтичі й кавалери і на якому також були негідники”.

“А слово ‘підлість’ — воно також врятувалося з потонулого корабля?”

“Заспокойся, заспокойся, заспокойся!”

Пройшло декілька днів. Одного попудня Едґардо знову вибрав часину, коли Емілію не було вдома і з’явився із найбільш можливою необачністю. Я сказала служниці впустити його у вітальню; відчинила шухляду, взяла звідти револьвера й поклала його в свою торбину; я вирішила, що коли Едґардо зробить найменшу спробу цілувати мене, я застрілю його.

Тоді я подивилася на себе в дзеркало. Я дуже гарненька, в мене хлопчачуватого вигляду голова з чорними вогкими очима, орлиний ніс і гордовиті губи. Я спостерегла вираз захоплення в моїх очах, і цей вираз не був ані трохи вбивницький. Тоді я виїняла револьвера з торбини, взяла листок паперу й написала на ньому: “Негідник — це те саме, що химера”.

Я ввійшла у вітальню. Едґардо сидів у тому самому кріслі, в якому Емілію звичайно простягається по обіді читати газети. Мабуть, це дало підставу для порівняння: Едґардо тонкий, імпульсивний, нервовий, молодечий; Емілію м’який, обрешклий, пристаркуватий. Я підійшла до нього і без слів подала йому аркуш паперу.

Він прочитав його і спитав: “Що це значить?”

Стоячи перед ним, я відповіла: “Я сказала Емілію, що ви негідник. Він відповів, що ви химера”.

“Не розумію”.

“Це ось як: речі не існують, є лише слова. Негідник — це щось таке, як химера: слово, що не відповідає нічому. І тому ви — химера”.

Він дивився на мене ніжно, грайливо, а тоді, беручи мою руку й притягаючи мене, вже цілком покірну, до своїх колін, сказав: “Я є твоя химера”.

Так почався наш любовний зв’язок, який триває й досі; а також і наше подружнє життя, бо ми одружилися. Але я мушу розповісти, як скінчилося все з Емілію. По короткому часі Едґардо пішов; я пообіцяла, що з’єднаюся з ним так скоро, як лише зможу, в його хаті. Коли прийшов Емілію, я зустріла його й спитала: “Чи це правда, що слова — це речі, і що тільки слова існують?”

"Так, це правда".

"Отже, ми можемо сказати: "теперішній король Франції", і це матиме, таке маленьке значення, наче б короля у Франції не було. Чи не так?"

"Напевно".

"Що ж, тоді я кажу тобі: 'я любитиму тебе завжди'".

"Дякую".

"А тепер я відходжу і йду жити з Едґардо".

Він поблід і витріщив на мене очі, відкривши рота: "Ну, Леонетто, що це ти таке кажеш?"

"Я кажу 'я любитиму тебе завжди'; і я відходжу. Хіба це має значення, що я відходжу? Це — реальність, отож це не існує. Значення має те, що я кажу: я любитиму тебе завжди. Для тебе це повинно бути єдиним, що існує".

"Леонетто, ради Бога..."

"Я йду до моєї химери".

"До якої химери?"

"До тієї, про яку я сказала 'негідник'. Ти довів мені, що той 'негідник' це так, як от 'химера', — що не відповідає нічому реальному. Отже, замість сказати: 'я йду жити з негідником', можна з таким самим сенсом сказати: 'я йду жити з 'химерою'".

ГРА

Мій наречений Вітторіо і я придумали гру для самих себе: полювання на банальності. Почалося це так. Одного дня Вітторіо сказав: "Еге ж, є деякі речі, які лише мати спроможна зрозуміти".

Не знаю чому, але я зразу ж випалила: "Банальність!"

"Чому банальність?"

"Подумай одну мить про свою ідіотську матір і тоді скажи мені, чи це правда".

"Алеж я не говорив про мою матір".

"Не має значення. Якщо ти не маєш сказати нічого, що було б напевно оригінальне, тоді ліпше тобі не говорити нічого".

"То я мушу мовчати?"

"Мовчати — ні. Але пробувати казати речі цілком незначні".

"Наприклад?"

"Ну, щось таке: сьогодні вівторок; небо синє; холодно; уже п'ята година по полудні".

"Зрозуміло. Але чи ти певна, що сама ніколи не говориш банальностей?"

"Зовсім ні. Фактично, я прошу тебе без вагання поправляти мене кожного разу, коли банальність злітає у мене з уст".

Так почалася гра. Спершу це був Вітторіо, кому доводилося гірше. Частинно це було тому, що — хоч ми працювали в тому самому міністерстві — я мала перевагу трьох років університетських студій на літературному факультеті і я звертала особливу увагу на проблеми мови. Як мухи до стьожок липкого паперу, які ще можна бачити влітку в провінційних тютюнових крамничках, так банальності й штамповані фрази прилипали роями до мови Вітторіо. Я не упускала нагоди зловити його під час розмови: "Зупинись! Міщанський спосіб вислову. Обережно! Рекламне гасло. Ти повторив це знову: громадсько-снобістична фразеологія. Ну, що це? Вислів, запозичений з бюрократичного лексикону. Ось! Ось! Це формула з політичного жаргону". Подратований розмовою, що перетворилася на перегони з перешкодами, Вітторіо нарешті прийняв мою пораду: почав висловлюватися функціональними фразами. Його розмова зі мною перейшла у низку зауважень на зразок: "Сьогодні вівторок. Небо синє. Холодно. Уже п'ята година по полудні". Мені було нудно, але я не могла докоряти йому, бо це ж я докучала йому й змусила його звести мову до низки маловажних речень. Це тривало так деякий час, а тоді я усвідомила, що Вітторіо, поки він висловлювався банально, виявляв свою любов до мене; тепер же, коли він говорив на функціональний лад, він чомусь почав ставати все більше й більше відчуженим і холодним. Дійшло до того, що одного дня я не могла вже більше гамувати понурих ревнощів, що мучили мене, і сказала йому: "Я відчуваю це. Ти маєш іншу жінку в своєму серці".

"Хто говорить банальності тепер?"

"Це може бути банальність, але це також правда".

"Якого роду правда? Правда складача популярної лірики?"

"Вітторіо, попереджую тебе: моя любов може перетворитися на ненависть".

"Те, що ти сказала — загальщина".

"Вітторіо, дай мені відповідь на таке питання: чи ти ще здатний на людську теплоту, чи твоє серце вже перетворилося на лід?"

"Ти говориш так, як говорять у коміксах".

"Вітторіо, це не жарт: для мене це справа життя чи смерті".

"О, тепер ти зробилася романтична".

"Вітторіо, признайся: у своїй підсвідомості ти мене ненавидиш".

"Психоаналітична сантиментальність".

"Вітторіо, не доводь мене до розпачу".

"О, тепер ти мелодраматична".

"Я могла б учинити щось безрозсудне".

"Кримінально-газетна журналістика".

Він брав реванш. З того дня я все більше й більше втрачала свої позиції, яких я потім уже не відзискала. Бо після декількох місяців безжальної, жорстокої дезінфекції його мови, я раптом виявила, що й сама маю нахил висловлюватися банально. Єдиною різницею між ним і мною було те, що його банальності були зв'язані з публічним життям — політикою, суспільством, культурою, працею — тоді як мої були питаннями приватного життя або, як каже відповідна й узвичаєна банальність, справами серця. В цьому не було сумніву: тільки не заходила мова про любов, я не лише висловлювалася нанизуванням однієї по одній, як перлин, усіх занудливих стандартних фраз, але я, в суті речі, любила ці фрази, я впізнавала в них себе, вони здавалися мені, в ту мить, коли я їх виголошувала, дійсно сповненими зворушливою справжності.

Одного вечора, в розпачі, я вирішила ставити питання руба. Вітторіо мусить вибрати: або я... або та жінка, що, поза всяким сумнівом, підкопувала його почуття до мене. Я мала ключа до його квартири; я крадькома пробралася туди і примостилася у вітальні. Був вечір, але я не засвітила світла; мені хотілося, щоб, прийшовши, він побачив мене сидячою в півтемряві, як мовчазний і нерухомий привид, чим, по суті, я і була для нього і чим, я знала, я вже перестала бути. На цю думку я почала раптово й бурхливо плакати, частинно з жалю до себе, а частинно з люті, бо я передбачала, що ось я знову не спроможна буду уникнути мови коміксів. Тоді я сказала собі, що коли любов виглядає приреченою на умовність, то вчинкам, навпаки, в жодному разі не належало б бути умовними, бо вони виринають безпосередньо з глибини почувань. Якщо йдеться про слова, то кожен може говорити їх; однак тільки деякі люди діють, і кожен діє по-своєму. Проте, що діяти? У зливні сліз, непроглядній тепер темряві, я сказала собі, що самогубство було єдиним вчинком, відповідним до обставин, у яких я тепер опинилася. Еге ж, так, тільки вбивши себе, я могла б довести Вітторіо, і передовсім самій собі, що моя любов, навіть якщо вона знайшла свій вияв у банальностях, була однак щира й справжня. Або радше, з уваги на те, що моєю метою було не померти, а переконати, я повинна обмежитися спробою самогубства. Але я мала виконати цю спробу щиро й беззастережно. Зі щирістю, що довела б до випомповування шлунку, зламаної ноги, вогнестрільної рани, яка могла б загоїтися за сорок днів.

Я приготувала себе до такої можливості вже з деякого часу. У моєї торбинці був револьвер і пляшечка з барбітуратами. Все ще сидячи в темряві, я спершу стиснула в руці короткого, важкого пістолетика й скерувала його цівку в свої ребра, нижче від серця. Негайно, в уяві, я побачила себе лежачою на спині, у забризканій кров'ю блюзці, все ще з револьвером у руці. У цьому були певні

небезпеки: передовсім була небезпека, що я можу померти від втрати крові, якщо Вітторіо, як це з ним звичайно бувало, прийде запізно; подруге, хто б гарантував, що там, куди я наставила не було якогось життєво важливого органу? Я поклала револьвер назад у торбину; все ще вичуваючи свій шлях у темноті, дістала пляшечку з барбітуратами; тоді, напوماцки, налляла води в склянку з карафки на столику і відкрутила закрутку на пляшечці... Але в цю мить я раптом усвідомила, що не знаю, якою є смертельна доза, а якою є доза, що її можна було б назвати просто "летаргічною". Коротше кажучи, пляшечка пішла вслід за пістолем на дно моєї торбинки. І в цю хвилину в коридорі почувся звук дверей, що відчинялися.

Вітторіо — бо це був він — з'явився з коридору; трохи світла впало на мене, він побачив мене і зробив рух здивування. "Це ти! І що ти робиш тут, у темряві?"

Я відповіла похоронним голосом, властивим привидам:

"Вітторіо, так не може тривати далі".

"Кліше".

"Вітторіо, мені вже не варт жити".

"Банальність".

"Вітторіо, прощай; моя кров буде на твоєму сумлінні".

Я підвелася і пішла прямо до вбиральні, де замкнулася й увімкнула світло. Вікно було широко відчинене; ми були на другому поверсі, і я могла кинутися вниз: я знала, що коли я кинуся вниз ногами, я повинна впасти на грядку квітів і, щонайбільше, могла б зламати ногу. Я була чемпіон з стрибків з тичкою у школі і зналася на цих справах. У зливні сліз, що хлюпотіли по моєму обличчі, я підійшла до вікна і вихилилася, щоб визначити висоту від землі. Тоді, саме в ту мить, коли я вже готова була кинутися вниз, я побачила на мармуровому підвіконні один із тих журналів, у яких розповідалося з допомогою фотомалюнків. Цей журнал, без сумніву, був залишений тут служницею, яка, я знала, була дуже захоплена такою продукцією. Але й сам Вітторіо якось признався мені, що він має велику, навіть якщо вона таємна й соромітна, пристрасть до цих журналів. Там була фотографія на обкладинці: героїня, вродлива чорнява дівчина, з найелегантнішою зачіскою, стояла на підвіконні, а з її уст видувався "бальон" зі словами "Прощай. Згадай мене часом". Позаду неї були відчинені двері; там видніло перелякане обличчя юнака, а бальон говорив: "Гільдо, ради Бога, що ти робиш? Чи ти божевільна?" Минула мить, однак це була одна з тих митей, у яких, як кажуть, ви можете побачити ціле своє життя у перспективі. Тоді я опустила з підвіконня і, лишаючи Вітторіо гатити в двері, підійшла до дзеркала і подивилася на себе. Отже, подумала я, навіть найглибше відчута, найциріша дія була, зрештою, нічим іншим, як пародією; отже,

навіть найбільш ревне бажання смерти позбавлене справжності. Я почекала ще кілька секунд, а тоді відчинила двері для Вітторіо, який, у пориві схвилювання, майже впав на мене. Я сказала йому: "Гра закінчена".

"Що, яка гра?"

"Гра в банальності. Віднині ми говоритимемо так, як нам хочеться. А також ми чинитимемо так, як нам хочеться".

Він поглянув на мене здивовано. Обіймаючи його, я підсумувала: "Ми є парою нікчемних чортяк, які вирости серед дешевих ілюстрованих журналів, коміксів, телевізії; радіо, кінофільмів і смітникових повістей. Визнаймо це раз і назавжди; примирімося з цим фактом і припинімо думати про це.

КРАЩА, НІЖ ТИ

Коли я була малою дівчинкою, моя мати — очевидно, щоб не дати мені усвідомлювати, що ми бідні люди і що я мала нікчемну ляльку, ляльку бідної дитини — навчила мене пісеньки, в якій, між іншими, були такі слова: "Яка гарна моя лялька! Майже, майже краща, ніж я!" Це була, звичайно, неправда, бо я була багато кращою, ніж моя лялька. Ми були бідні люди, але краси не бракувало в нашому роді.

Підростаючи, я залишилась гарною, в суті речі я ставала дедалі кращою. У десять років я була менше гарною, ніж у п'ятнадцять, а в п'ятнадцять менше, ніж у вісімнадцять. Я стала такою гарною, що в одному приморському курорті, куди ми прибули на вакації одного літа, мене вибрали королевою краси. У журі цього конкурсу був один середнього віку чоловік, промисловець, який, мені здавалося, міг би виграти першу нагороду за бридкість, якби був такий конкурс. Наступного дня він прийшов привітати мене на пляж. Його купальний одяг був не то плавки, не то штанці, а на його ногах шкарпетки, що не доходили до литок, ледве-ледве сягаючи кісточок. Я була вражена невизначеним, некомплетним виглядом цих двох одєжин. Поки він говорив мені різні компліменти, я дивилася на нього й намагалася визначити, звідки походило це враження бридкості: він був бридкий, а проте не можна було визначити чому. Врешті я зрозуміла: він був бридкий тому, що все в ньому виглядало незграбно — невдалий начерк чогось, що не знайшло якоїсь визначеної форми. Його голова була й не лиса, але й не покрита волоссям; його очі не ясні, але й не темні; його ніс не прямий, але й не орлиний; його уста не опуклі,

але й не грубі. Його широкі плечі були такі, як мали б бути у високого чоловіка; його короткі ноги такі, як у присадкуватого. Навіть його спосіб говорення, щось середнє між діалектом, що перестав бути діалектом та італійською мовою, що одначе не була справді італійською, мав у собі потворність невдалого скетчу.

Після кількох відвідин цей чоловік, що був такий потворний, не завагався запропонувати мені — мені, такій уродливій — стати його дружиною. Я знала, що він дуже багатий, але не це було причиною моєї згоди. Це був його авторитетний тон. У мене лагідний, слухняний, пасивний характер. Коли, взявши мою руку, він сказав мені: "Я хочу, щоб ти стала моєю дружиною" (зауважте, що він не сказав "я хотів би", але "я хочу"), я не могла не відповісти "так".

Потім він ще казав "я хочу", і я відповідала "так". Він хотів, щоб я його любила — і я його любила. Він хотів, щоб я жила у віллі в п'ятидесяти кілометрах від Риму, поблизу його фабрики, і я не заперечувала. Він хотів, щоб я жила в цій віллі разом з його дідом і бабою, його батьками, його двома неодруженими сестрами, його братами та іншими родичами, цілим його родом — і я згодилася. Врешті, він бажав дітей — і я вродила йому двоє.

Як я сказала, він був багатий. Було б точніше сказати, що він був надзвичайно багатий. Наприклад, наша вілла, за його власним визнанням, коштувала більше, ніж п'ятсот мільйонів лір. Не потрібно гадати, одначе, що це була якась старовинна вілла, на зразок тих, що їх колись будували багаті люди в провінції, щоб конкурувати з вельможами. Мій чоловік мав манію модерності; вілла скидалась більше на машину, ніж на житло. Одноповерхова, вся зі скла, мармуру й металу, причаєна поміж деревами, вона нагадувала величезного жука, готового розпростати свої крила й полетіти. Це враження машини для мешкання в ній підтверджувалося характером умеблювання. Це були меблі де люкс: одначе, серед них не було нічого, що виявляло б випробовану, люблячу руку майстра; все виглядало так, наче б воно було зроблене машинами, з раціональною, автоматичною прецизністю, притаманною машині. Навіть кольори тканин, яскраві й різкі, більше нагадували комерційні фарби, ніж пом'якшені тони артиста.

Ця машина для мешкання в ній, у всій своїй досконалості, звичайно, складалася з багатьох не менше досконалих машин для щоденного вжитку. Мій чоловік мав пасію до всього механічного; вілла була свого роду музеєм машин. Машини для розваги: телевізори, радіоапарати, грамофони, кіноапарати; машини для харчування: печі, холодильники, мішалки, духовки; машини для гігієни: пральні машини, водонагрівачі, машинки для голення. Була навіть гімнастична зала з усім потрібним для фізкультурних вправ. Але найвизначнішим місцем був великий гараж, у віддаленому місці парку, де мій чоловік тримав свої автомобілі, разом дев'ять. Він

був власником трьох автомобілів спеціального призначення, трьох авт-сальонів для родини і трьох загальної потреби. Він міняв їх постійно, замінюючи старі моделі новими; я гадаю, що часто він навіть не користувався ними, задовольняючися довгим, зачарованим спогляданням їх і, можливо, роблячи пару пробних проїздів навкруги парку. Тут я мушу наголосити "форму" цих автомобілів. Це була виразна й остаточна форма, чи принаймні так виглядало; і тому авта мали свою власну красу. І ця форма, своєю чергою, була витвором функціоналізму й ефективності. Коротко, ці авта не були просто невдалі скетчі; вони радше були тим, чим їм належало бути, не більше й не менше.

У цій розкішній віллі, де все було функційне, блискуче, бездоганне, жило зі мною плем'я людей, що були дивовижно зібрані, невиразні й непривабливі. Я маю на увазі, звичайно, родичів мого чоловіка. Як він, вони не були бридкі — якщо мені дозволено на гру слів — лише тому, що вони були бридкі. Вони були бридкі тому, що вони були без форми. Дивлячися на них, можна було відчувати, що природа пробувала зфабрикувати з них людські створіння, але, не мавши в цьому жодного успіху, врешті в розпачі лишила їх такими, як вони були, до ліпшої нагоди. Я вже згадувала їх нечленоподільний спосіб говорення, щось між діалектом і прийнятою мовою, що скидалася на вислів образу світу, не справжнього й не визначеного. Цю саму прикмету приблизності можна було зауважити в їхньому способі вдягатися, що не був ні сільським, ні міським. Мені прикро сказати це, але двоє моїх дітей, хлопчик і дівчинка, вдалися в свого батька, і в своїй безформній бридкості виявляли себе більше членами роду, ніж *моїми* дітьми.

Одного дня мій чоловік вернувся з Риму і привіз з собою приятеля з своїх студентських днів. Мій чоловік був, як то кажуть, людиною самою собі всім зобов'язаною, у кожному разі в сфері збагачення він був дуже спритний. Його приятель, навпаки, був людиною нічим собі не зобов'язаною; в суті речі він не був будь-чим будь-як зобов'язаний взагалі. Він залишився бідним, як був двадцять років тому; він був учителем у середній школі. Я не думаю, що мій чоловік мав якесь справжнє почуття дружби до цієї людини, яку, в душі, він мусів уважати невдахою. Очевидно, він думав: він бачив, як я починав. Я хочу показати йому, до чого я дійшов.

Яким він був, цей учитель? Я гадаю, що коли б я зустріла його деінде, я б його навіть не помітила, він би видався мені незначним. Але коли я ввійшла у вітальню і побачила його, як він сидів серед напівлюдського племені чоловікових родичів, я не могла не вигукнути до себе: "Що за вродливий чоловік!" Тоді я підійшла до нього ближче й побачила, що слово "вродливий" до нього не підходило. Він не був вродливий, цей учитель; він був просто такий, яким

йому належало бути. Звичайний тип чоловіка, але, в своєму роді, цілісний і успішний.

Мій чоловік представив його своєму племені, а тоді запропонував показати йому віллу. Ми пішли по цілому будинку, мій чоловік відчиняв двері, одні за другими, і вчитель повторяв: "Гарно, гарно, гарно", але таким двозначним тоном, що це могло бути сприйняте як піддражнювання. Ми відвідали спальні, вітальні, кухні. Врешті, ми залишили віллу й перейшли до великого гаражу, де мій чоловік тримав свої автомобілі. Щойно декілька днів тому він купив чудовий англійський модель; ми втиснулися в передне сидіння, всі троє, проїхалися пробним рейдом довкола парку, а тоді чималу віддасть по головній дорозі. Учитель усе повторював "Гарно, гарно, гарно"; і я, в одну хвилину, майже спокушалася сказати йому: "Нема потреби іронізувати. Це авто справді винятково гарне". Але у поле мого зору потрапили вульгарні, грубі руки мого чоловіка, що лежали на кермі, і мої думки повернулися в іншому напрямі. Чи міг би бути, думала я, якийсь зв'язок між огидністю його рук і красою автомобіля?

Ми повернулися до вілли. Родинне плем'я розійшлося по своїх кімнатах; мій чоловік сказав, що йому потрібно поїхати до фабрики і попрощався; ми лишилися самі — вчитель, мої двоє дітей і я. Вчитель виглядав зніяковілим. "Дуже гарний будинок", сказав він. "Так багато гарних речей. Але найкраща річ, річ, якою я найбільше захоплений — чи ви знаєте, що це?"

"А що?"

"Це ви".

Це був комплімент старомодного стилю, і, може, він був навіть нещирий. Але на мене він зробив враження несподіваного спалаху блискавки у темному ландшафті. Я завжди дивувалася, чому посідання цієї вілли не приносить мені вдовolenня; і зненацька слово "річ", недоречно вжите вчителем на мою адресу, відкрило мені очі. Я не була горда з багатьох гарних речей у цій віллі тому, що я також була річ, одна з багатьох, у кожному разі для мого чоловіка. Я пригадала розкішне авто, яким я милувалася кілька хвилин тому; і я сказала собі, що я ніяким чином не споріднена з усіма шуринами, дядьками, дідами й бабами, батьками й кузинами племені; моє розкішне чорне волосся, мої чудові блакитні очі, мої чутливі уста, моя досконала фігура, все це каже мені, що я належу до тієї самої породи — я майже хотіла сказати — до тієї самої крові, що й авто.

Вчитель дивився тепер на моїх дітей з виглядом деякого збентеження. "Вони бридкі, як їхній батько", сказала я.

Він нічого не сказав; очевидно, він згоджувався зі мною. Я продовжувала: "Цей дім повен гарних речей і бридких людей".

Вчитель зідхнув і промовив проречисто: "На жаль, ми живемо

в цивілізації, головною прикметою якої є творити речі, які є кращими, ніж ті, хто посідає їх і ними користується”.

”І все ж є також гарні люди”.

Я думала про себе. І він, видно, також думаючи про мене, відповів: ”У такому разі вони перестають бути людьми і стають об’єктами”.

Моя бридка маленька дівчинка підійшла до вчителя, несучи в руках свою дуже гарну ляльку. Це була модерна лялька, одягнена, як пані, в коротенькій спідничці, в черевичках зі стилевоподібними закаблуками, у плетеному светрі й нагруднику. Дівчинка показала ляльку вчителю й сказала: ”Правда ж гарна, оця моя лялька?”

І він, підсвідомо цитуючи пісеньку мого дитинства, відповів: ”Так, гарна, дуже гарна. Знаєш, вона майже, майже краща, ніж ти...”

Copyright by Casa Editrice Valentino Bompiani. Milano.

ШАРЛЬ БОДЛЕР (1821-1867)

Олександр Філіпович

Славетний французький поет народився 9 квітня 1821 року в заможній родині. Батько його був сенатором за Наполеона. Коли Шарлеві було шість років, батько несподівано помер. Кілька років пізніше Шарлева мати, ще молода жінка, вийшла заміж удруге за генерала Опіка. Отчим намагався бути добрим до Шарля, але без успіху; малий хлопець не змінив до нього ворожого наставлення.

Спостерігаючи життя великого міста, Бодлер побачив соціальні контрасти: з одного боку, розкішне життя аристократії, а з другого — бідність, і з цього часу зненавидів суспільство, в якому жив.

Коли прийшов 1848 рік (Бодлерові було тоді двадцять сім років), він з захопленням вітав революцію і гасав по Парижу з рушницею. Приятелі Бодлера бачили його на одній з барикад.

У відносно невеликій літературній спадщині Бодлера головне місце посідають збірка поезій *Квіти зла* (*Les fleurs du mal*, 1857) і *Малі поезії в прозі* (*Petits poèmes en prose*, 1868).

Поява *Квітів зла* стала винятковою подією літературного Парижу: прихильники Бодлера захоплювалися глибиною чуття і досконалістю поетичної форми його поезій, натомість критика назагал поставилася вороже, вбачаючи в творах Бодлера аморальність і блюзнірство. Збірка була офіційно заборонена, але наказ вилучити її з продажу не вдалося здійснити, бо вона вже розійшлася.

З різноманітних зацікавлень Бодлера слід згадати його захоплення творчістю Едґара По, власне через Бодлерові переклади французька публіка вперше познайомилася з творчістю американського письменника.

Помер Бодлер 31 липня в Парижі.

Бодлера перекладали багато українських письменників: Павло Грабовський, Михайло Рудницький, Микола Зеров, Михайло Драй-Хмара, Павло Філіпович та інші.

ШАРЛЬ БОДЛЕР

Людина і море

Людино вільних днів, колись на все життя
Полюбиш море ти, — воно твоє свічадо.
В безкраїм плині хвиль себе почувеш радо,
Спізнаєш: як вони, гірка душа твоя.

Мінливий одсвіт свій побачиш, і за ним
Поринути й обнять враз виникне бажання,
І розважатимеш ти власні нарікання
Шумінням їх скорбот нестримно-буйним.

Такі подібні ви, причаєні й сумні, —
Людино, хто зміряв душі німі глибини?
О море, хто б сказав про всі твої перлини?
Скарби своїх таєн сховали ви на дні.

Та не злічить віків, що встигли вже пройти,
А ви змагаєтесь без жалю, без угаву, —
Так покохали смерть і боротьбу криваву,
О вічні звадники, о вороги-брати!

Авель і Каїн

1

Нащадки Авеля, і спіть, і обжирайтесь,
Привітно усміхається вам Бог.
Нащадки Каїна, в бруднім багні валяйтесь,
Вмираючи від злиднів і тривог.

Нащадки Авеля, від вашої офіри
Димок понюхать любить Серафим.
Нащадки Каїна, не ймете мукам міри, —
Коли ж кінець настане їм?

Нащадки Авеля, і збіжжя, і худоби
В господах ваших не злічить ніяк.
Нащадки Каїна, ви маєте утроби
Голодні, ніби у старих собак.

Нащадки Авеля, вам животи політні
На огнищі родиннім добре грить.
Нащадки Каїна, а ви, шакали бідні,
Зід холоду серед печер тремтять.

Нащадки Авеля, кохайтесь і плодіться:
Ам грошей вистачить для немовлят.

Нашадки Каїна, в жадобі стережітьесь:
Не можна збільшувати вам витрат.

Нашадки Авеля, ви вірите й травину
Жуєте, мов блощиці лісові.

Нашадки Каїна, шляхами без упину
Блукаєте в лахміттях і крові.

2

Нашадки Авеля, пождіть, ще ваші стерва
Розкішним гноєм будуть для полів.

Нашадки Каїна, і горю є перерва,
Здається, час визволення наспів.

Нашадки Авеля, ганьба вас напосіла,
Залізні шати пробиває спис.

Нашадки Каїна, зйдіть на небо сміло
І — переможці — скиньте Бога вниз.

Чужинець

(Поезія в прозі)

— Кого ти любиш найбільше, загадкова людино, скажи мені?

Свого батька, свою матір, свою сестру чи свого брата?

— Я не маю ні батька, ні матері, ні сестри, ні брата.

— Своїх друзів?

— Ви вживаєте слово, значення якого мені зовсім не відоме.

— Свою країну?

— Я не знаю, де вона знаходиться.

— Красу?

— Я охоче любив би Красу, Богиню і Безсмертну.

— Золото?

— Я його ненавиджу, як ви ненавидите Бога.

— Що ж у такому разі ти любиш, незвичайний чужинче?

— Я люблю хмари, хмари, які плывуть без кінця, чудові хмари!..

Переклав Олександр Филипович

МИСТЕЦЬКИЙ ШЛЯХ МИХАЙЛА МОРОЗА

Аркадія Оленська-Петришин

Михайло Мороз належить до найпопулярніших та найбільш імітованих сучасних українських мистців. Статті та рецензії про його творчість появлялися в багатьох чужинецьких та українських часописах і журналах,¹ а його картини знаходяться в значних публічних та приватних колекціях. У випадку Мороза ця популярність зовсім виправдана, бо елементи справжнього мистецтва — переконлива візія та сильна мистецька особистість — чітко та безсумнівно віддзеркалені в його працях. Його довголітнє мистецьке надбання також показує, що, не зважаючи на деякі різниці між ранніми та пізнішими працями, Мороз належить до послідовніших українських мистців — його твори вражають стилістичною постійністю. Подиву гідним треба вважати також те, що у великій кількості картин подібної тематики, в більшості краєвидів, не вражає повторність, а навпаки, поодинокі твори зорозово інтригують глядача та ніби випромінюють своєрідне життя.

Проте, на мою думку, Мороз належить до мистців, які все ж не виявили вповні свого потенціалу та не використали деяких можливостей на своєму мистецькому шляху. Дуже позитивна чужинецька критика,² яку Мороз дістав у багатьох часописах та журналах у пізніх 1950 та ранніх 1960 роках, коли його твори були найбільше зближені до абстрактного експресіонізму (Мороз подає 1956-1969, як роки близькості до абстрактного експресіонізму) вказує на те, що при кращих умовах та іншому наставленні самого мистця, він міг зайняти індивідуальне місце в цьому мистецькому русі. Великий динамізм картин малих форматів дозволяє здогадуватися, що Мороз міг був зберегти цей імпульс у картинах більших форматів, що ще більше зблизило б його до руху абстрактного експресіонізму.

Велика кількість статей українських авторів про Мороза наводить здогад, що рішення мистця не йти далі в напрямку абстрактного експресіонізму частинно пов'язане з цими статтями. Прочитавши деякі українські матеріали, я не можу зрозуміти, чому

1. Велика кількість наведених матеріалів про Мороза з архівів Іллі Городецького.

2. Про Мороза були статті та рецензії в німецьких, французьких, російських та англомовних часописах і журналах. Рецензії його виставок у Галерії Панорас у Нью-Йорку появлялися в *Нью-Йорк Таймс*-і, *Артс, Арт Ньюс* та інших.

так багато авторів промовчують те, що в пізніх 1950 і 1960 роках Мороз творив в рамках живих ідей експресіонізму та відносять його творчість виключно до українських мистецьких традицій, при цьому льокалізуючи його. Не хочу твердити, що ізоляціонізм наших авторів був рішальним фактором у творчому розвитку Мороза, однак тяжко виправдувати заперечування позитивної англомовної критики, яка, мовляв, усе бачить якимись іншими, "чужинецькими" очима. Дозволю собі навести як зразок одного автора, для якого включення Мороза в течії світового мистецтва означало "позбавити його всякої ролі в розвитку українського мистецтва".³ Автор також цитує В. Січинського, який виступає проти виходу з "гетто", служення "супермодному мистецтву" та творення "великих творів світового мірила".⁴ Не маючи на меті порівнянь двох мистців, усе ж можна б вказати, що ми горді за Архипенка саме тому, що він став частиною світового мистецького руху та вніс так багато в його розвиток і що його твори можна розглядати саме під аспектом "світового мірила".

Не можна поминути мовчанкою всяку критику, яка розглядає творчість наших мистців "під українським аспектом" (при цьому не пояснюючи того "аспекту"), коли вона помилково наświetлює мистецтво, або взагалі не допомагає в розумінні його. Також писання про Мороза як виразника (в деяких авторів "єдиного") української "душі" не має нічого спільного з будь-якою критичною оцінкою його творчості та залишається абстрактним та порожнім узагальненням. Натомість, деякі конкретні зразки цієї духовості, як наводжування Морозового кольориту до вишивок і тканин та його малювання "пейзажів" як вишивок, про що доводиться читати, мабуть, дає багато поживи сентиментальності читачів, однак несправедливо представляє Мороза як декоратора. Багато авторів начебто живе в якомусь казковому світі, де Гантер — це український Космач, Морозові картини "катедральні храми" і "молитви до Бога", зображення кетскілівських гір вказують на тугу за Карпатами (чого образотворчо не можливо навіть уявити), а пригадувана Україна видається найбільш соняшною країною світу.

Мороз родився 1904 року на Бережанщині, де провів усе своє дитинство. Перервавши навчання в першій світовій війні, він став учасником визвольних змагань, був тяжко ранений, три рази переходив поворотний тиф та був у польському полоні. Ще з дитинства пам'ятає враження іконостасу, якого майстерність була для нього поштовхом до зацікавлення мистецтвом. Після війни, ще

3. Богдан Певний, "Український «вітаїзм» і творчість М. Мороза", *Фенікс*, Нью-Йорк, 1964, ч. 12, стор. 42.

4. Там же.

молодим хлопцем, Мороз захопився автопортретом Олексі Новаківського та став студентом його мистецької школи (1923-1927). Опісля продовжував студії в Парижі (1927-1930), де студіював фреску, з надією, що коли буде українська держава, зможе змалювати державні будівлі. Після перебування в Парижі, де він також малював краєвиди, Мороз проживав в Італії до 1932 року.

Мистець дістав визнання за свою творчість ще перед від'їздом з України в час другої світової війни. (Між іншим, від Митрополита Шептицького, який замовив у Мороза краєвид з Космача в 1943 році). Мистець виставляв картини на Україні, в Росії, Західній Європі, Америці та Канаді і дістав нагороди в багатьох країнах світу.

Крім розгляду творчости Мороза під стилістичним та тематичним аспектами, треба зробити деяке розрізнення між його ранніми та пізнішими картинами. В найранішій праці *Розлив ріки* (1925), яку я мала нагоду бачити в домі мистця, мазок вужчий від мазка, який переважає в його пізніших творах. У ранніх картинах, які в загальному більш реалістичні, мазок часто вживається для окреслення об'єктів (для різних частин об'єктів інший характер мазка). Це вимагає різнорідности мазка, що теж витворює різнорідність у фактурі. Хоч деякі автори наводять кольорит ранніх творів Мороза до кольориту народного мистецтва, він однак настільки конвенційно-імпресіоністичний, що радше треба навести його до традиції світового мистецтва. Кольорит також здебільша ясніший від кольориту пізніших творів, але, хоч велика кількість картин однотонніша, є також картини з дуже багатим кольоритом, як ось у зображеннях гуцульських празників. У деяких найраніших картинах є зображення мініатюрних об'єктів (майже зовсім відсутніх у пізніших працях), які Мороз визначає з прецизністю. У творах з 1940 років уже помітний свобідніший мазок, хоч видається не такий впевнений як у пізніших картинах. Одним зразком праці з того часу є *Кеніґзе* (1947), де вражає чистий кольорит веселки, з перевагою синього кольору та натакками на відхід від імпресіонізму.

У пізніших картинах Мороза помітний широкий розмах бистро виконаного мазка, який, мабуть, найкраще виявляє його мистецьку особистість. У пастозно накладеній чи наверстуваній фарбі можна відчутти безпосередність та спонтанність мистця. Хоч Мороз може й швидко працює, він виявляє контроль та впевненість, а його свобідний мазок ніколи не здається рутинним та не зводиться до манери. При свободі мазка він усе ж зберігає відчуття тематики, навіть у найбільш зближених до безпредметности картинах, в яких важко розпізнати поодинокі об'єкти. Свою віртуозність Мороз вважає наслідком вправи, хоч мистець сам не

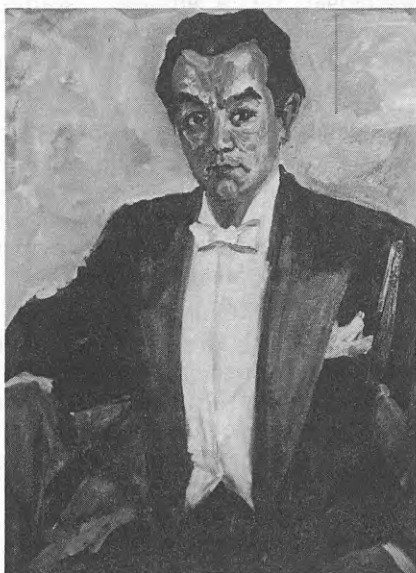

*Гуцупське весілля,
олія, 1935*

*Кенігзе, Берхтесгаден,
олія, 1947*

*Мирослав Старицький,
олія, 1956*

Ріка Езоп, олія, 1961

виключає також впливів і згадує про сильне враження, яке на нього зробила віртуозність у творах Новаківського, а опісля в Делякруа. Деякі найсвобідніші свої картини він усе ж називає скечами.

Найважливіше в характері Морозових мазків, мабуть, є те, що вони діють рівнорядно як форми та як окреслення зображуваних об'єктів. При цьому Мороз послідовний також тим, що зберігає ту саму якість мазка в конкретних об'єктах та в просторі. Його стилістично витриманий мазок та послідовність трактування поверхні належать до значніших засобів, якими мистець осягає почуття єдності образу.

Українські та чужинецькі автори правильно підкреслюють важливість кольору в картинах Мороза. Мистець легко контролює навіть контрастні кольори, які часто кладе поруч. Він з переконання пояснює взаємодіяння кольорів та говорить про своє бажання осягати баланс гри кольорів. Як і імпресіоністів, Мороз цікавить зміна кольорів у природі, яка заходить із зміною світла. Однак його палітра драматичніша, з різкішими тональними різницями від палітри, яку звичайно асоціюємо з імпресіонізмом. Найкращу нагоду на вираз різнобарвності, тобто на вживання насиченого кольориту, який найбільш питомий його творам, Мороз знаходить у зображеннях осінніх краєвидів.

Хоч колір звичайно вважається найважливішим елементом Морозових картин, при ближчому спостереганні стає наявним, що композиція, яка на перший погляд може видаватися надто спонтанною, також дуже важлива в його творах. Мистець будує картини площинно, або зосереджується на інших композиційних засобах, як наприклад на домінантних лініях чи натяках на спіральність, яка притягає увагу доцентрово (закрита композиція) чи відцентрово. Він дуже часто вживає трикутникувату композицію, з домінантним пунктом вгорі, яка підсилена зигзагуватістю вершків та долин, як це помітно в гірських краєвидах. У працях, в яких домінує площинна розв'язка, одна площина, часто посередині картини, є композиційним засобом, який балансує динамічні країни образу. Часом такий засіб, як небо і його відбитка у воді, є основним стабілізуючим чинником в образі; таким чинником може теж бути таке просте рішення, як вертикальність безлистих дерев. Мороз, мабуть, найбільше зберігає вже дану композицію в зображеннях архітектурних об'єктів, як церкви, до форм яких достосовує цілу композицію образів. Такі об'єкти, ставлені центрально, дуже часто стають домінантними композиційними елементами. Переконаливість найкращих картин мистця, її успішною структуральною розв'язкою, найбільше наявна, коли її протиставити деяким картинам, в яких немає композиційної

впевненості та кольори яких здаються розсипаними та "мозаїчними".

Вищезгадані формальні засоби співдіють у створенні дуже своєрідного мистецького вислову Мороза. В основному це експресіоністичний світ, в якому мистець досягає живучості вислову вже згаданим рухом мазка та композицією, якої динамічні лінії підкреслюють почуття жвавості та рухомості. Уважаю, що тяжко говорити про вислів "унутрішнього неспокою" чи інші специфічні психологічні окреслення Морозових картин. Радше, такі поняття як стихійність і драматичність точніше окреслюють його твори. В процесі сприймання Морозових творів око глядача здається в постійному русі, слідкуючи за несподіваними ритмічними варіаціями на поверхнях картин. У багатьох найцікавіших працях бачимо, як далеко мистець готовий відходити від об'єктів, які були імпульсом його зображень, як у картинах, де тільки по небі пізнати, що це краєвиди. Саме в таких творах він найближчий до безпредметності.

У розмові зі мною Мороз зауважив, що він уже був на порозі безпредметності, але вернувся до більш "предметних" зображень, бо вважав, що не дістане потрібної йому фінансової підтримки для абстрактніших творів. Він також пояснював, що в картинах з квітами, наприклад, його менше цікавить, які саме квіти він зображує, а більше цікавить його експресія динаміки та сила діяння кольорів і форм. Треба додати також, що в його експресіоністичних картинах з квітами відчуваємо мало декоративної функції, яку звичайно асоціюємо з такими сюжетами. Майже винятковим у нашій критиці було зауваження Святослава Гординського, який писав у 1961 році, що Мороз "на межі певної експресіоністичної абстракції" та що він "повинен іти далі в цьому напрямі вільного малярського вислову".⁵ Тяжко прослідити перехід Мороза від по суті імпресіоністичного до близького до безпредметності експресіоністичного заложення, частинно тому, що в своєму експериментуванні він часто повертався до раніших ідей. Однак можна сказати, що експресіоністичні картини пізніх 1950 та 1960 років найбільш своєрідні та найчіткіше проявляють його мистецьку особистість

Мороз говорить про враження природи з його дитинства, про стихійні ріки після таяння снігів, про потічок з водоспадом та багато іншого, що вплинуло на його творчість. Він також висловлювався про природу як поживу, до якої часто повертається, а близькі взаємини з природою вважає основним критерієм своєї творчості. Більшість українських авторів, які писали про Мороза, також підкреслювали важливість природи в його картинах. Однак

5. С. Г., "Виставка М. Мороза", Свобода, 10 лютого 1961.

*Бар Гарбор, Мейн,
олія, 1963*

Космацький гук, олія, дата неустійнена

у повторних твердженнях про Морозове відношення до природи рідко зустрічаємо зрозуміння, що природа є властиво посередником, початковим пунктом для нього, бо, щоб створити свій мистецький світ, він перетворює та деформує природу баченого довкілля. Якщо б мистець справді керувався єдиною "любов'ю" до природи, то він мусів би відтворювати ту природу в первісній формі, не деформуючи її, як це робить, наприклад, Холодний. Відношення до природи є позамистецьке поняття, яке само собою нічого не говорить про творчість мистця; але якраз у перетворенні її треба знаходити спільний знаменник мистецькості Мороза.

Немає сумніву, що мистця цікавлять деякі аспекти природи більше ніж інші, саме такі, які найближчі його творчому імпульсові. Тому, що композиційні та кольористичні можливості, особливо деяких краєвидів, дають мистцеві більшу свободу вислову ніж інші, можна вважати, що саме цей фактор свободи вислову, радше як любов до природи, вплинув на те, що Мороз став основно пейзажистом. (Краєвиди є найчастішим зацікавленням у більше як 1200 його картин удома, а тричі стільки "по людях", як інформує мистець). Як було сказано, Мороз знаходить можливості для питомого йому вислову в осінніх краєвидах, зображення яких також належать до успішніших його картин. У них найбільша сила різнобарвного осіннього кольориту дерев, з частими водоспадами та плесами, які бувають бурхливі чи спокійні як дзеркала — в цьому останньому випадку для протиставлення динамічній рослинності. Однак він також успішно передає зимові краєвиди, в яких свіжі, теплі сніги (біле ламане через інші краски) гармоніюють з цілістю кольорів картин. Мороз часто дає інші інтерпретації тим самим краєвидам (у рідких випадках виражає ліричність), при чому зміняє кольорит та вираз форм.

У своїх краєвидах мистець найчастіше змальовує природу Кетскіпських гір, однак у нього є також марітими (як *Бар Гарбор, Мейн* 1965), в яких скелі часто вживається як стабілізуючий композиційний засіб у противагу до океану. Мороз також малював краєвиди в Пуерто Ріко та в інших частинах Америки, як ось Гренд Кенйон. Деякі з останнього циклу видаються менше успішними, бо в них слабший кольористичний балянс та часом є таке враження, ніби грандіозна природа з великими скелями домінує над мистцем, а не навпаки. Краєвиди з архітектурними об'єктами, як зображення гантерської церкви, часто бувають більш ілюстративні та менш "малярські", ніж краєвиди без архітектурних об'єктів.

Інший тематичний цикл становлять портрети Мороза, велику кількість яких можна також побачити в домі мистця. (Крім уже згаданих квітів, Мороз мало цікавиться зображенням мертвої природи). У загальному, мистець більш стриманий у портретах

ніж у краєвидах, зв'язаний з потребою передати подібність моделей. Ідучи на компроміс з подібністю позуючих, Мороз часто втрачає характеристичну йому свободу вислову, широкий мазок та насичений колір, які нормально ведуть до віддалення від об'єктів у краєвидах. Цікаво, що один з кращих портретів (я мала нагоду бачити його тільки в репродукції) — архимандрита Климентія Шептицького — здається успішнішим тому, що схилена поза голови дозволяє мистцеві свободніше трактувати сюжет, бо він не так зв'язаний з потребою передати подібність.

Проблема пов'язання деталізації з характеристичним Морозові мазком та свободою кольору наявна також у картинах релігійної тематики. В одній з "релігійних" картин, *Нова радість стала*, яку я мала нагоду бачити, деталі затрачуються та складна символічна тематика губиться у грі кольорів та форм.

У моїй розмові з Михайлом Морозом я відчула, що його мистецький шлях був тісно пов'язаний з обставинами, в яких він перебував. З цього приводу приходять думки про відносність свободи творчого розвитку та про залежність мистця від багатьох факторів, які обмежують цю свободу.

Про завершену Жовтневу революцію та її епігонів

Анатоль Камінський

Вже грубі томи списано про Жовтневу революцію 1917 як ту, що підвела, не виправдалася, сама себе заперечила, zdeгенерувалася, розчарувала, не виправдала надій і сподівань і т. д. і т. п. Про революцію, яка була не лише найбільш невдалою і суперечливою у своєму завершенні, але й найбільш кривавою, жадливою і трагічною у своїх наслідках для цілих народів і людства. Революцію, яка замість свободи людини, принесла їй найбільше, тотальне поневолення, замість визволення народів: жорстокий національний утиск, включно з геноцидом; замість інтернаціоналізму — найбільш агресивний шовінізм й імперіялізм. Революцію, яка, замість соціально-економічного визволення і ліквідації експлуатації трудящих та відчуження праці, створила систему тотального соціального й економічного поневолення одиниці і мас, перетворила приватницьку напівфевдальну царську систему на монопольну власність партійної олігархії чи її вождя, не тільки на всі засоби продукції, але на всю державу, включно з її громадянами.

Революцію, яка, замість обіцяного відмирання держави, побудувала небачений дотепер державний апарат, з нечуваними дотепер бюрократами інституціоналізованого терору, розперезаної адміністрації й агресивної воєнщини. Революцію, яка всі вияви духового життя, всю культуру підпорядкувала своїм політичним інтересам, знищила її або спримітивізувала. Революцію, яка у сталінському завершенні досягла вершка тиранії, яка, кінець-кінцем, пожерла і власних дітей, бо знищила не тільки цілі народи і суспільства, не тільки робітництво і селянство, від імени яких вона здійснювалася, але й свої власні кадри у кривавих чистках 30-их років.

Багато паперу списано й на дискусії про те, чи і наскільки Жовтнева революція була "згідна" чи "не згідна" з теорією Маркса-Енгельса, чи була вона взагалі марксистською, тобто такою, як її визначили і "приписали" класики марксизму. Хоч і які були б важливі ці дискусії для ідеологів і політологів, а тим більше для самих марксистів і поодиноких комуністичних партій, з усіма імплікаціями для всяких еврокомунізмів й інших "ізмів", вони не міняють того факту, що СРСР залишається тим, чим він є, наза-

лежно від того, як інтерпретувати його з погляду такого чи іншого класика марксизму. Тобто лишається чимось, що не є ані тим, чим його визначає і пропагує КПРС, ані тим, чим він мав стати згідно з первісним і властивим призначенням Жовтневої революції. СРСР лишається й надалі вершковим продуктом того, що Коген назвав "прогресивною фікціоналізацією радянської ідеології", що її характеризує "химерна дискрепанція між офіційним твердженням і суспільною дійсністю", або, іншими словами, лишається відомим "орвеллівським суспільством", в якому брехня називається правдою, нужда — добробутом, чорне — білим і т. д. Чи не найкращу його дефініцію подав Рігбі, який назвав його "моно-організаційним суспільством, керованим тираном",² в якому "всі дії, вся діяльність є прямо керовані численними організаціями чи бюрократіями, при чому всі вони є пов'язані в одну організаційну систему",³ яка своєю чергою є повнотою в руках тиранії. Тиранії, в класичному визначенні Арістотеля, який схопив її інструментарій по відношенню до її підданих у трьох головних пунктах; а) підлегли не мають власної думки; б) вони взаємно собі не довіряють; в) вони не мають засобів будь-що самі здійснити. Очевидно, йдеться тут про "ідеальний стан" тиранії.

Ми не збираємося переповідати всі дебати на тему "марксистськості" чи "немарксистськості" Жовтневої революції. Це тим більше, що в усіх класиків марксизму стільки загальників, недоумок, неясностей і суперечностей, що ними можна все довести в один чи другий бік. Дуже влучно схопив це Такер у своїх підсумках на Конференції про більшовізм і сталінізм у Бельяджо (25-31 липня 1975), пишучи, що "обидві сторони погодилися, що сталінізм був у певному сенсі дитиною класичного марксизму, і вони розходилися лише в тому, чи ця дитина була природною і такою її треба було сподіватися з уваги на основні складники світогляду Маркса і його філософії історії. Для Колаковського — марксизм не був посутньо викривлений в його сталінському варіанті; для Марковича — був. Що перший вважав легітимною дитиною — другий бачив як байстрюка..."⁴

Не мало паперу пішло й на аналітичні порівняння Жовтневої революції з Французькою, з усіма їхніми яacobінськими, термідоріанськими й іншими паралелями. Але тим не менше Французька революція лишилася французькою, а Жовтнева — російською. І в тому власне вихідний ключ для їх осмислення і визна-

1. Robert C. Tucker, ed., *Stalinism, Essays in Historical Interpretation* (New York: W. W. Norton & Co., Inc., 1977), стор. 26.

2. Там само, стор. 76.

3. Там само, стор. 59-60.

4. Там само, стор. 321.

чення: попри всі їхні універсалістичні проєкції і льозунги, вирішальними у їхньому здійсненні й оформленні були не вони, а політичні ментальності обох народів. І національний характер обох націй вирішив долю і зміст обох революцій. Або, як писав Бердяєв, "російська революція — універсалістична за своїми принципами, як і всяка велика революція, вона здійснювалася під символікою інтернаціоналу, але вона — глибоко національна і націоналізується все більше і більше у своїх наслідках"⁵. А щодо великості революцій, то є різні "великості", але про це вже далі.

II

Більшовицький переворот у жовтні 1917 року був лише початком Жовтневої революції. Її поняття не можна обмежити самою тільки перемогою над Лютневою демократичною революцією, бо вона охоплює довгий і широкий суспільно-політичний процес, який знайшов своє оформлення у сучасному російському комуністичному режимовому політикумі. І змістово-програмово і методологічно-структурально це був процес типово російський, притаманний традиційній державній ментальності Росії, яка вивтворила специфічну форму докорінної перебудови суспільства при допомозі насильства верхів, тому її і називають "революцією згори". З цього погляду і російські "революції згори", і вся, до речі, російська історія — це суцільне заперечення класичного марксизму, що так важко не раз зрозуміти марксистам. Причина, мабуть, у тому, що Маркс і Енгельс базували свої теорії на аналізі західноєвропейських суспільств, в яких в умовах капіталізму першочерговим фактором у формуванні суспільних відносин була не держава, а саме такі суспільство, з його диференційованою ментальністю, світоглядом і політичним плюралізмом і можливостями впливу на державні верхи. Не держава визначала суспільство, але суспільство визначало характер держави. У Росії нато-мість в основному було навпаки. Після упадку Новгород і Твері, а зокрема в наслідок перебрання монгольських державних традицій росіянами, державний апарат, держава згори формувала суспільство. Вживаючи марксистської формули: не база визначала надбудову, а, навпаки, надбудова (політика) творила базу (суспільно-економічні відносини), згідно з своїм суб'єктивним бажанням.

Ішлося тут, зрештою, не про що інше, як про здійснення певної специфічної російської філософії влади, яка якщо і вбирала інші політичні філософії і теорії, то робила це поверхово і пере-

5. Н. Бердяєв, *Истоки и смысл русского коммунизма*. (Париж: УМСА-Press, 1955), стор. 94.

топлювала їх у горнилі власної політичної ментальности, суто національної. Найбільш повно і яскраво виявилось це якраз у російських великих "революціях згори", яких ми схильні нарахувати дотепер чотири: період Івана III, період Івана IV (Івана Грозного), період Петра I і період Леніна-Сталіна. Вони й були головними наріжними каменями у великому російському імперіальному будівництві.

У 1471 році Іван III зруйнував і влучив до Московського царства Новгород, який був не лише одним з найбільших і найбагатших країв, але був передусім республікою, з вічевим, демократичним устроєм, ліберальним і плюралістичним навіть на сьогоднішню мірку. Кілька років пізніше це саме сталося з Тверью, а 1480 року Іван III проголосив повну незалежність від монголів. Але це політичне визволення від монгольського "іга" було лише "національним" у формальному розумінні цього слова, бо на місце монгольського прийшло власне російське "іго" з таким же монгольським змістом. Перемальовано лише національно-політичні вивіски, але саму суть і прийоми монгольського державного управління залишено надалі.

Саме Іван III поклав основи не лише під російську автократію і централізм, але, переносючи живцем "націоналізовані" монгольські елементи державного будівництва й управління у російський політикум, він створив суспільство, суттю якого було, як писав Вернадський, "пов'язати всі кляси нації згори до долини, за виїмком рабів, у службу державі... Регіментация суспільних кляс, яка почалася в монгольському періоді і була оригінально базована на монгольських принципах адміністрації, продовжувалася далі і завершилась Московським правлінням"⁶: Це і були передвісники не лише уніфікаційної, автократичної системи, але й перші початки ще сирого "моноорганізаційного суспільства", тоталітарного, ексклюзивного, жорстокого, що його розвинули наслідники.

І хоч Іван III своїм характером і особистістю не дорівнював ні Іванові Грозному, ні Петрові I, головне, якщо йдеться про їхню кровожерність і безпощадність та жорстоку примхливість, тим не менше, руйнуючи Новгород і Тверь, він не лише "собірав руські землі", але й клав фундамент для суспільства, в якому людина була ніщо, а держава (тобто цар, як її втілення) — все. Це зокрема стане ясним, коли порівняти суспільно-політичний устрій Москви з новгородським чи тверським, також і з устроєм Київської Русі, з її розвиненою політичною культурою. Як писав Самуелі, "нова Росія була зовсім відмінним, окремим світом від Київської Русі".⁷

6. G. Vernadsky, *The Mongols and Russia* (Yale, 1953), стор. 390.

7. Tibor Szamuely, *The Russian Tradition* (London: Secker & Warburg, 1974), стор. 21.

Коли ж мова про методи тієї першої "революції згори", то навіть такий апологет Івана III, як А. Янов, визнає, що він розправився з Новгородом "радикально і жорстоко". Мовляв, причина була в тому, що Новгород допустився "зради", яка полягала в тому, що Новгородське віче вирішило укласти договір з литовським князем Казіміром. Але чи було це зрадою з погляду Новгорода, який бачив, що його чекає з боку Москви? Тим не менше "провідники були страчені, вічевий дзвін знято, цілі роди потенційних крамольників переселено в низові міста, а на їх місце посаджено надійних людей..."⁸ Але чи ці новгородські (а опісля тверські) "потенційні крамольники", що їх Іван III "переселив", не були передвісниками пізніших і сучасних "ненадійних елементів", "ворогів народу", яких постійно або "радикально і жорстоко" вбивали або власне переселявали? У цьому випадку йдеться нам не про саму раціоналізацію такого чи іншого історичного заходу, але власне про "методологію" "революції згори". Зрештою, чим далі вперед, тим більше тих паралель і змістово-структурального й оперативно-методологічного порядку.

"Революція згори" Івана Грозного — це вже визріла форма тиранії, так дуже близька "і духом і формою" до сталінізму. Зруйнувавши жорстоко клясу бояр при допомозі своїх 6 тис. опричників (тодішнього ЧК-КГБ), Іван Грозний докорінно "перебудував" московське суспільство і оперся на інституціоналізований, широко розбудований терор як основну силу й інструмент управління. Опричнина, яка — як за сталінських часів — стала "державою в державі", діяла настільки ефективно і безпощадно, що по кількох роках Іван IV міг спокійно послати більшість керівного складу опричнини на смерть з тортурами... як це, зрештою, зробив сотні років пізніше Сталін з Ягодами, Єжовими й іншими...

"Революція" Грозного була тотальною перебудовою російського суспільства в усіх відношеннях: політичному, економічному і соціальному. "Поміщицтво", як його центральний елемент, означало передусім націоналізацію землі і необмежену владу царя над її володільцями. Власне володільцями тільки, а не власниками. Вони діставали землю тільки на володіння за службу цареві, й у випадку смерті володільця земля поверталася до держави, до царя, який диспонував нею згідно з своєю волею і забаганками. Він міг передати її синам, але міг дати і кому іншому. "Ідеолог" Івана Грозного аргументував доцільність поміщицької системи тим, що при ній цар зможе "мучити своїх дворян, як тільки його серце забажає, і гратися боярами, як малими дітьми; дворяни

8. А. Янов, "Комплекс Грозного (Іваниана)", *Континент*, ч. 9, 1976, стор. 325.

будуть його боятися, і вони ніколи не наважаться замислювати їхні підлі змови проти нього".⁹

Маємо тут клясичний приклад не лише владної тотальної монополії, побудованої на привласненні економіки державою, але й при одночасному застосуванні тотального терору, який має тримати суспільство в постійному страху. Все це ще не раз повториться в історії Росії і знайде своє завершення в системі Сталіна та його епігонів.

І знову дивні паралелі: нова система прив'язала селянина повнотою до поміщика і його землі. Єдиним обмеженням влади поміщика над селянином було те, що поміщик був зобов'язаний царем забезпечити спроможність селянина платити свій податок. Але це власне якраз невідлучно й приковувало його до землі (як за колгоспних часів).

Вищезгаданий Янов так характеризує нові порядки Івана Грозного: "Армія і поліція, інститути, створені для підтримки суспільного порядку, кидалися на зовсім безборонний перед ними народ, розтерзали його і знущалися над ним, перетворивши багаті області країни на пустелю. Але терор був лише формою дії. Суттю його був грабіж — розбійницьке пограбування власного народу органами охорони суспільного порядку."¹⁰ Цей же автор цитує документ — чолобитню дворян і боярських дітей на Земському соборі 1642 року: "А твої государські дяки і піддячі, бувши безнастанно при твоїх государських справах і, збагатившись великим багатством неправедним своїм здирством, накупили багато вотчин і многі свої доми побудували, такі кам'яні палати... яких за попередніх государів і у великородних людей не було..."¹¹ Отак і виглядали тодішні дачі, спецкурорти, спецмагазини; "оклади" й інші привілеї тодішньої "нової кляси".

Як своєрідна осоружна синтеза потворної геніяльності, з одного боку, і прогресивної параної — з другого, Іван Грозний дуже й дуже нагадує і Петра I і Сталіна. Янов пише, що "кривава купіль, яка супроводилася масовою різнею і тотальним грабежем ні в чому не винного населення Новгороду в 1570 році, всім добре відома. Ні один шануючий себе історик не повірить тепер у те, що пролиття крові було викликане реальною чи навіть уявною зрадою. Навпаки, твердо встановлено, що це діло було зфабриковане в надрах опричного розшуку і, як говорить Р. Скринніков,

9. П. Милюков, *Очерки по истории русской культуры* (Спб., 1909), т. I, стор. 243.

10. Янов, *цит. стаття*, стор. 325.

11. Там само, стор. 341.

який досліджує це питання в книзі *Опричний терор*, погром Новгороду не мав жодного виправдання".¹²

Власне те саме пов'язання тоталітарно-автократичних елементів з хворобливою підозрливістю, жорстокістю і підступом визначали і персональний та політичний профіль Петра. Самуелі писав, що "він запровадив західні звичаї і строї в Росії, голення борід і заборону всіх зовнішніх ознак традиційного минулого, а свій двір моделював на подобу Версалю, а все ж у варварстві і жорстокості він перевищував навіть Івана Грозного і особисто стинав голови ребеліантам, власними руками тортуровав рідного нельояльного сина...". "Його застрашуючий 'Преображенський приказ' (Петрове КГБ — А. К.) з потворним князем Ромодановським як верховним катом для тортур і езекуцій, став зразком для всіх майбутніх російських таємних поліційних інституцій".¹³ Але не можна ображати Сталіна, і треба йому віддати належне: щойно він, як писав Улам, "створив цілу справжню цивілізацію, базовану на терорі..."¹⁴

Проголошена в 1722 році "таблиця чинів" (всіх аж 14) означала повну перебудову суспільства, яка містилася в повній бюрократизації і стратифікації служилого дворянства, твореного "наново", для якого всі родові і маєтні привілеї замінені "чинами державної служби" — військової, цивільної і судової. Було це створення змільтаризованої бюрократичної класи, як стрижня тодішньої моноорганізаційної системи, на вершці якої стояв цар, якому вона мала виключно служити. Її схожість з советською стратифікованою бюрократією аж надто велика, щоб не можна було це згадати.

Але є й інші паралелі: хоч "революція згори" торкнулася передусім дворянства, найбільше потерпіло таки селянство. Бо доля обох — і державних і поміщицьких кріпаків — значно погіршилася якраз за часів Петра I. Наслідком його реформ селянство втратило всі дотеперішні права (хоч як незначні вони були); влада служилих дворян стала необмеженою, включно з наданням їм права втручатися в найбільш особисті, інтимні справи селян та їх свавільно вирішувати. А передусім, разом з їх дальшим закріпаченням, якраз селяни стали головним фактором в індустріалізаційній гонитві Петра I, який також "здоганяв і переганяв" Європу. Ішлося йому про чим скорішу побудову власної, домашньої промисловости, призначенням якої було служіння не інтересам су-

12. Там само, стор. 324-325.

13. Szamuely, *The Russian Tradition*, стор. 92-93.

14. Adam B. Ulam, *Ideologies and Illusions, Revolutionary Thought from Herzen to Solzhenitsyn*, (Cambridge and London: Harvard University Press, 1976), стор. 313.

спільства, а держави. Призначенням індустріалізації й модернізації було створити базу для мілітарної потуги імперії.

І знову ж тут є певні паралелі, яких не можна поминути: Ключевський писав, що "під Петром фабрики і верстати не були дійсними приватними підприємствами, які працювали на користь власників, але були об'єктом державних операцій, що їх проводив уряд через зобов'язаних агентів, цехових купців... Заложення фабрики чи створення фірми було примусовою службою... і фабрика чи фірма наближалася до державних інституцій... У своїх фабриках і фірмах Петро поєднав примусовість підприємства з монополією продукції".¹⁵ Самозрозуміле, що тільки держава могла експлуатувати природні багатства. Тодішні "економічні злочини", такі, як спроба приховати мінеральні родовища чи опір побудові підприємства, автоматично каралися буками або смертю. Відома і гонитва Петра за західньою технологією, включно з його персональними ескападами. Сьогоднішні "собірателі" американської чи японської техніки і метод організації продукції могли б повчитись у Петра.

І знову ж якісь дивні паралелі, бо, як писав уже згаданий Самуелі, "декада за декадою російські фабрики продовжували продукувати товари низької якості при неможливо високих цінах..."¹⁶ А що говорити про інші "постройки" Петра, включно з Петроградом, фундаменти якого встелили і кістки наших козаків. Чи не передвісники це і приклади для майбутніх Біломорканалів й інших грандіозних проєктів "генія" 30-их років 20ст.?

Ціна, що її заплатили народи СРСР за сталінську індустріалізацію і "модернізацію", відома. А яка ж була ціна "революції" Петра? У 1678 році населення російської імперії нараховувало 16 млн, і протягом двох найближчих десятиліть воно зросло далі. Це був час, коли після "смути" населення прийшло до себе, ожило. Але в 1724 році, при кінці панування Петра, воно впало до 13млн, тобто зменшилося на близько 25%! Самуелі писав, що "навіть втрати Росії під час другої світової війни бліднуть перед обличчям цих чисел..."¹⁷ І все ж не один Сталін обожнював Петра. Ним захоплювався і Ленін, і Чернишевський, і Белінський; навіть, до речі, ліберал Герцен назвав його "коронованим революціонером". Але це, можливо, тому, що, як писав Бердяєв, "уся історія російської інтелігенції підготовляла комунізм",¹⁸ з одного боку, а з іншого, за словами Вернадського, "російська держава під

15. В. Ключевский, *Курс русской истории* (Москва, 1937), IV, стор. 123, 223.

16. Szamuely, *The Russian Tradition*, стор. 102.

17. Там само, стор. 104.

18. Бердяєв, *Истоки...*, стор. 100.

впливом монгольських ідей розвинулася на основі загальної, універсальної служби всіх клас суспільства... і доходила до специфічної системи державного соціалізму".¹⁹

Не можна поминути й певних чисто зовнішніх паралель, Ключевський так описує столицю оприччини: "Серед густих лісів... опрична столиця з двором, оточеним ровом і валом, з сторожовими заставами на дорогах. У цьому барлозі цар побудував дику пародію монастиря, підібрав три сотні найбільш затятих опричників, які творили братію, сам прийняв звання ігумена... вбрав цих державних розбійників у монаші скуфейки і чорні рясни... Після обіду за трапезою, коли весела кумпанія об'їдалась і напивалась, цар... читав поучення отців церкви про піст і здержливість, потім обідав сам, після обіду любив говорити про закон, або йшов у застінки, щоб бути присутнім при тортурах запідозрених... В опричинні він почував себе вдома, дійсним староруським госу-дарем серед своїх холопів-страдників..."²⁰ Пригадаймо двір Петра і його "синоди" з оргіями чи кремлівську фортецю Сталіна (з описів його доньки чи Солженіцина), і в усіх трьох відчуємо ту саму "атмосферу"...

III

Сучасна Брежневщина — це сталінізм без Сталіна, тобто моноорганізаційна тиранія його епігонів. Чи ще інакше: цивілізація, побудована на терорі, лише не на масовому, як за Сталіна, а селективному, на чолі якої стоїть не одноосібний автократ-тиран, а олігархія. Брежнев — не Сталін і не Петро I, не Іван Грозний. Він — просто епігон їх усіх. І їх усіх він наслідує. Звідси й нова конституція, і маршальський титул, і поєднання функцій президента з генсеком партії. Ми не знаємо, чи це звичайний випадок, але чомусь Брежнев по довгих роках проголосив свою "нову" конституцію саме в травні, так само, як у 1936 році зробив Сталін. Ми не дивувалися б, якби її по "всенародному обговоренні" схвалили в грудні 1977 року, чи, як йому дозволять час і обставини, Брежнев став би одного дня генералісимумом. Кінець-кінцем, від маршала це не так уже й далеко. І ми не дивувалися б, якби знайшовся невдовзі якийсь "марксист", який довів би, що на "противагу" до сталінізму, як марксизму індустріальної революції, брежневщина, — це марксизм науково-технічної, комп'ютерської революції.

Але справа тут не лише в епігонському "подражанні" Брежнева. Було б помилковим не добачати константної "динамики" сталінської "революції згори", яка продовжує діяти й сьогодні. Зрештою, суттю всякої російської "революції згори"

19. G. Vernadsky, *History of Russia* (New York, 1944), стор. 56.

20. Янов, *цит. стаття*, стор. 266, 267.

була і є виразна тенденція висувати на її чоло єдиноначального вождя — тирана, який має її здійснювати і закріплювати. З цього погляду концепція "колективного керівництва" їй чужа і є лише переходовою розв'язкою за більш чи менш неустабілізованих і критичних періодів. Кількаособова олігархія є "неприродною" і небезпечною для цієї системи. Згадаймо боротьбу Сталіна, насамперед з лівою, потім з правою опозицією, усунення Кірова і, вкінці, тотальний погром партійних кадрів у 30-их роках. Ішлося тут не лише про самих суперників, як персонажів, але й про силову апаратну базу, на яку вони спиралися. В умовах олігархії природно наростають і розвиваються поодинокі апарати, інституції, бюрократії, які ідентифікуються з поодинокими членами чи групами керівництва і творять їхню реальну силу. Це прекрасно розумів Сталін, який насамперед розіграв ЦК проти політбюро, а потім обсадив політбюро своїми людьми. Хоч формально політбюро підлягало ЦК, ще за часів Леніна роля ЦК підупала, і наверх вийшло політбюро. Сталін доклав усіх зусиль, щоб спільно з своїми людьми з партійного контролю відновити статус ЦК — чи то як інстанцію для перегляду рішень політбюро, чи сцену, на якій він пропагандивно й організаційно приготував погром своїх противників. А вкінці, як орган, який реорганізував саме політбюро. До речі, щось подібне прискіпшеним темпом зробив і Хрущов, який у червні 1957 року застосував ту саму тактику проти "антипартійної групи" Маленкова, Молотова і ко.

Це не був випадок, що викінчування своїх суперників Сталін почав від Троцького, усуваючи його від керівництва і впливу на збройні сили, чи Зінов'єва (а опісля Кірова) від керівництва Ленінградської партійної організації. Те саме робив він з іншими апаратами, такими, як Рада народних комісарів, Вища рада народного господарства, поліція, профспілки, Комінтерн й інші, які за одного чи другого періоду були в руках його суперників. У 1930 році, усуваючи Рикова від обов'язків голови Ради народних комісарів і даючи на його місце Молотова, Сталін усував не лише персонального противника, а й перебирав у свої руки весь адміністративний апарат як такий. Це саме мало місце з усуненням Томського від керівництва профспілками і заміною його Шверніком чи заміною Бухаріна на Мануїльського в Комінтерні.

До тієї самої категорії треба зарахувати й усунення Підгорного, а перед тим Шелєпіна — Брежньєвим. Ми не знаємо закулісної розгри довкола Підгорного, але є деякі дані, які вказують на те, що він не лише чинив опір поєднанню обох постів, але й вимагав поширення, а не обмеження прав республік. Деякі італійські кореспонденти в Москві і Београді пішли навіть так далеко, що заговорили про новий варіант шелєстівщини. Це — один бік медалі, а другий — це відомий факт, що Підгорний, який

ідентифікував себе з агресивною політикою Кремлю в Африці, якраз і творив свою силову базу у цьому заангажуванні.

І тому нова конституція, з її легалістично-формальним поєднанням постів президента СРСР і генсека КПРС, разом з форсованою кампанією для здійснення концепції "єдиного радянського (читай російського) народу", дальшими обмеженнями прав республік і свобод громадян, — це не тільки "подражаніє" Сталіну, але органічний вияв "інертної динаміки" сталінської "революції згори" під сучасну пору, яка постійно, за своєю природою, гравітує до свого логічного завершення — висунення нового єдиноначального "вождя" — "хазяїна", з усіма імплікаціями суспільно-політичного порядку. Але діло в тому, що їх не можна штучно створити, вони мусять народитися. І коли немає ні Сталіних, ні Петрів, тоді їх заступає система сталінськими чи петровськими епігонами, силою своєї власної внутрішньої інерції, вивінуючи їх постами, титулами, легалістичними формулами і т. п.

Але чи це розв'язка і для системи і для народів СРСР? Ледве. Формальне злиття функцій президента держави і генсека партії не розв'язує ще справи фактичного єдиноначальства, тобто не ліквідує ще олігархії. Не розв'язує воно й питання наслідства, тобто не гарантує, що зміна керівництва автоматично збереже формулу єдиноначальства, з одного боку, й елімінує боротьбу за цей пост різних претендентів — з іншого. Коротко: воно за сучасних умов не вирішує ще співвідношення фактичних силових факторів, на які спирається олігархія в розграх між собою. Це поперше. А подруге: побіч інертної динаміки режимової системи існує вже динаміка суспільства, яка постійно зударяється з режимовою. І ледве чи можна б поставити сьогодні нового Сталіна. Пригадаймо, що чейже Брежнев і ко. ще в 1966 році хотіли реабілітувати Сталіна на XXIII з'їзді КПРС, але це не вийшло, вони не відважилися.

Це не значить однак, що в проглядному часі не є можлива ще одна "революція згори". Але не важко собі уявити, що вона принесла б сьогодні. Дехто не виключає, наприклад, приходу своєрідного російського бонапартизму, який оперся б на ідеї нового слов'янофільства і "почвенности". І не треба сумніватися, що його наслідки були б не менш трагічні від сталінського "інтернаціонального" катаклізму. До речі, всі послання деяких російських кіл на "інтернаціоналізм" і "грузинськість" Сталіна ні до чого: він змолоду був настільки зрусифікований, що не випадково вибрав більшовицьку фракцію як "истинно русскую", на протигагу до меншовицької, яку вважав — "еврейською".

Справа в тому, що під сучасну пору режимова система — частинно розхитана післясталінським олігархічним періодом — наново себе консолідує, стабілізує і закріплює, але вона не лише

не має належної сили психологічних і соціо-політичних вимірів, але й зустрічає поважний опір у зударі з динамікою суспільства. Все це веде до щораз то свіжих і більших колізій, які тільки поглиблюють і скріплюють внутрішні суперечності системи та загострюють кризові ситуації. Це — з одного боку. А з іншого — брежневська стабілізація не усуває можливості дальшого наростання силових баз для поодиноких членів і фракцій олігархії, і цей процес буде тривати. У висліді це означає, що система сама себе щораз більше заганяє у безвихідь, з якої виходу немає.

Якби, зрештою, і постали зараз передумови для ще однієї традиційної "революції згори", то, поминаючи її катастрофічні наслідки, не є теж виключене, що вона так само добре могла б виллятися у "революцію знизу", тобто у справжню революцію проти режиму. Продовження ж теперішнього стану веде до дальшого згущення внутрішніх криз та дальших розгр на верхах Кремлю, які головне при зміні керівництва можуть легко виллятися в палацові змови і перевороти. А вони своєю чергою можуть розвинутися чи сприяти ширшим заворушенням і розрухам. Такий стан, самозрозуміло, відкриває нові можливості і перспективи для визвольних революцій всіх поневолених народів, включно з російськими народними масами.

ЧИ МОЖЛИВИЙ КОМУНІЗМ БЕЗ МАРКСИЗМУ?

Петро Балей

При читанні вступної статті Петра Григоренка до "Економічних монологів" Миколи Руденка (*Сучасність*, січень 1977), а згодом і самих "Монологів" у двох наступних числах того ж журналу виринають мішані почування. Очевидно, можна б промовчати недодумане чи недомовлене авторами, радіючи з самого факту, що врешті інтелегентні люди починають поважно розбиратися в неповажних теоріях, коли б не ця реальна можливість, що й тут, в США, де можна ширше і глибше думати і висловлюватися, інтелегентна людина або вдоволиться тим неповним прозрінням, або, що гірше, відкине його як провокацію і в наслідок того знову опиниться на несамостійних шляхах свого розвитку. Для того й хочеться мені, щоб оминати всякі непорозуміння, заявити цілком виразно і просити читача, щоб не приймав він моїх зауважень до згаданих праць як критику чи осуд, а тільки як додаток чи доповнення до недодуманого чи недомовленого згаданими авторами.

Хотілося б розшифрувати два головні питання, які вилонюються перед читачем в ході читання. Перше: скільки недомовленого в цих зразках людського опору системі марксизму; друге: скільки щирости в запевненнях авторів, що, відкидаючи марксизм, вони й надалі залишаються комуністами?..

Намагаючися розгадати ці дві загадки, очевидно, довелося б відповідати на багато більше питань, які мали б стосунок так до осіб авторів, що в свій час активно співдіяли в марксистській системі, як і до обставин, створених специфічно советсько-російським шовінізмом, що прикривається марксистським інтернаціоналізмом.

1. Чому складається враження недомовлень?

Це очевидне з уваги на поєднання в їх працях понять, які взаємно себе виключають, або з уваги на відокремлення суспільно-політичних явищ, окреме існування яких неможливе не тому, що їх не можна логічно відокремити, а тільки тому, що їх окреме існування унеможливорює в людському світі сама природа історичної людини, тобто людини, яка існує, яку ми знаємо, яка діє в сучасному житті, а не уявлена в майбутній утопії. Але до цього ми дійдемо.

Коли зважимо той факт, що обезвласнене суспільство в

марксистській системі стало властиво власністю партійної олігархії, а решта партійців низових клітин зійшли до становища добре забезпечених і ситих гайдуків над закріпаченим населенням, тоді стає ясным, що таке суспільство — супроти до зубів озброєної партії — є тільки (повторюючи за Енгельсом) "нікчемною кількістю". Суспільство, що його репрезентує перед одиницею система насильства над найістотнішим у людині — бути собою в найліпшій вірі і бажанні, таке суспільство перетворюється на найгіршого ворога кожної індивідуальності. І це цілком зрозуміле, хоч і абсолютно аномальне, що людина шукає порятунку і захисту перед своїм власним суспільством поза його межами, серед чужих їй спільнот.

До такого суспільства одиниця не може звертатися легальною дорогою з своїми "еретичними" думками, бо обезвласнене суспільство не має інших дозволених засобів комунікації, крім партією цензурованих, так з внутрішнім, як і з зовнішнім світом, бо те під'ярменне суспільство цілковито безсиле з хвилиною, коли передало право на своє фізичне існування в руки однопартійної олігархії. З хвилиною, коли творча і продукуюча людина, замість своїми коштами наймати собі своїх упорядників і слуг, тобто міністрів, сама стає наймитом і слугою, зданим на повне утримання з ласки свого тотально увласненого суверена, свого власника, тоді в результаті такого відверненого порядку кожна ложка страви на ласці і неласці того фактичного власника і суверена — партійної олігархії чи диктатора. Тоді і та соняшна енергія, на яку посилається Руденко як на субстанцію всякого життя і поступу, не вливається по прямій лінії в життя людини, а проходить через обережно вираховані норми приділів партійними вельможами, обскубані їхніми гайдуками в курсі ієрархічного розподілу.

У такій ситуації звертатися до суспільства, до підопічного громадянина за допомогою, щоб обернути порядок речей і поставити суспільно-політичний лад знову на ноги, не має найменшого практичного наслідку, не дає найменшої надії на будь-який успіх; це те саме, що й просити в голого оджеї.

І це цілком закономірне, що Руденко роками звертався до "власть імущих" у своїх листах, про зміст яких широкі кола громадянства не мали найменшого уявлення, бо воно, як дієва сила будь-яких змін, не входило в рахунок. Єдина сила в Радянському Союзі, що може домогтися вирішальних змін протягом одного тижня, це та сила, яка з-за шкурних інтересів не бажає собі жодних змін і лякається, що будь-яка зміна на полегшення підопічній непартійній людині могла б загрожувати самому існуванню тієї сили — сили партійної бюрократії, упривілейованої класи фактичних (не законних!) власників держави та їх гайдуків. На ділі ж інша бюрократія, не пов'язана безпосередньо з партією,

не існує, а коли в деяких ділянках існує, то вона така ж безвладна, як і решта населення. І коли надходить час, за якого в наслідок фактичних умов життя даної людини вона не має чого втрачати і в своїй безвихідності починає виливати накіпівий біль душі перед цілим світом, вона все таки намагається робити це в такий спосіб, щоб не налякати докраю весельних автократів, пропонуючи розв'язку, яка, на її думку, забезпечувала б і козу від смерти, і вовка від голоду.

2. Обидва автори підказують думку, що комунізм може обійтися без марксизму і без диктатури над пролетаріатом, прийнявши за джерело для всякої додаткової вартости соняшну енергію і творчі сили природи. Вичитуючи такі думки, мусимо пам'ятати, що критично наставлені до радянської дійсности автори в минулому виростили в тій дійсності, співдіяли в її закріпленні і пишались своєю співучастью, аж поки врешті зневірилися. Зважаючи на це, маємо дилему:

а) Випливають ці запевнення про конечність комунізму без Маркса з щирости їхнього переконання?.. з носталгії за втраченим життям молодости в ім'я загірної комуні, у висліді чого настирлива конечність психологічного самовиправдання?..

Ось співрозмовник Руденка перед партійним будинком у Києві, спенсіонований член партії, признається, що Маркс йому не приступний, але "в комунізм він вірить", а Руденко притакує:

"І я вірю. Років через п'ятдесят люди будуть будувати міста в космосі. Чи можна собі уявити приватну власність там, у небі?.."

Адже і тисяча п'ятсот років тому ніхто не сподівався мати приватну власність "там, у небі", і це абсолютно не має нічого спільного з приватною власністю тут, на землі. Якраз навпаки — ті, хто користується приватною власністю на землі, хто не відмовився від своєї найхудішої чи найситішої економічної незалежности на користь нового абсолютного суверена у вигляді комуністично-партійної олігархії, ті будуть перші, що будуватимуть, коли вже не міста, то певного роду експериментальні оселі в космосі для особливого призначення. І будуватимуть руками ентузіястів самого діла, а не невільниками за призначенням згори. Адже жодна система економічно-політичного ладу на протязі цілої історії людства не цуралася спільних зусиль суспільства в усіх тих підприємствах, які не під силу одній людині чи одному родові. І для такого суспільного зусилля "там, у небі", комунізм тут, на землі, абсолютно не обов'язковий. Чи не свідомий цього Руденко?..

б) Чи, може, це тактичний підхід, щоб не лякати і так вічно настороженої партійної знаті до питань, що торкаються узурпованих ними привілеїв?.. Адже питання — бути чи не бути комунізмові — це питання абсолютної партійної монополії в усіх ділянках

людського життя, в усіх проявах людського інтелекту. І чи ж можна старій безсилій людині, що вже три роки без заробітків, відкидати комунізм перед обличчям тих всевладних, для яких комунізм став такий же конечний, як повітря? Адже Руденкові не новина, що коли б він в Америці, у Франції чи в Англії заперечив партійну платформу своєї партії і вийшов або був виключений з неї, він не залишився б без заробіткової праці й одного дня. Або коли б його, якби він жив у західній "буржуазній" демократії, спростували й десять літературних критиків, закидаючи йому брак таланту чи стандартної ідейности, він, без найменшого сумніву, знайшов би собі прихильного його смакові видавця і читацьку публіку на рівні з його талантом й інтелектом. Адже так було на Заході з усіма першими виданнями майже всіх творів Маркса.

В чому ж причина його безробіття і його злиднів у комуністичному раю? Абсолютно не в тому тільки, що Маркс поставив економіку землі догори коренем, що джерелом додаткової вартости назвав людську працю, а не соняшну енергію, не сили космосу. Адже сам він каже, що Маркс тільки розвинув до крайніх меж теорію А. Смита і Д. Рікардо; і ці теорії не втратили питомої собі ваги для багатьох ще сучасних поважних економістів Заходу, а одночасно всі ті, хто заперечують і не погоджуються з цими теоріями, не помирають з голоду і не догоряють по тюрмах, а живуть собі спокійно і настільки достатньо, наскільки їм їхні здібності і засвоєне професійне знання дозволяють.

Чи можна припустити таке, що Руденко не бачить причини свого безробіття? Невже ж нічого йому не говорить той факт, що, втративши одного працедавця — комуністичну партію, він утратив єдиного працедавця в комуністичній системі?..

Я не наважуюся відповідати на ці питання за Руденка чи за Григоренка, бо міг би або знецінити безпідставно їхню інтелігентність, або завдати їм ще нових і зайвих ударів в їхньому й так уже незавидному становищі.

Зате буду відповідати від себе, і то тільки з тим наміром, щоб наша довірливість до легких до засвоєння ідей і наш ентузіязм з причини самого голого факту опору радянській владі з боку святців і мучеників нашого народу не навівали на нас сновидних надій на нові утопії, на нові загірні комуни.

■

Маркс, очевидно, не вигадав комунізму. Комунізм як утопійна ідея суспільного ладу — в економіці і в політиці, в суспільності, набагато старша від Маркса. Маркс між іншим висміював той комунізм, аж поки не відкрив його притягальної сили для всіх пригноблених, голодних і обезправнених, тобто для тих, хто не мав

нічого втрачати в житті і не додумався озброїти той комунізм макіявеллівськими засобами своєї політичної філософії.

Комунізм до Маркса фігурував як утопійний, нездійснений державний лад. Джон Стюарт Мілл, сучасник Маркса, вважав, що в світі є тільки дуже мала жменька людей, які були б здібні дотримуватися правил ідейного комунізму. Ідеальний же комунізм вимагає людини ангельського типу, яка не здібна чинити лиха своєму ближньому, особливо свідомо. Комунізм у матеріялізмі, через наголос на незацікавленості і високоплідній працьовитості (щоб могли здійснитися на землі), подібний до царства Божого на землі після страшного суду (у марксизмі після "диктатури пролетаріату"), де тільки праведні будуть мати життя вічне; у комунізмі життя вічне заступлене матеріяльним достатком, безтурботністю.

Історична людина не є ангелом і не є чортом у своїй масі, але кожна зокрема може вибрати одне з двох або й загірті місце посередині, що найчастіше трапляється; в тому її перевага над першим і другим. І будши такою, якою вона сьогодні є, вона не може виплекати поголовно того ангельського типу сатанинськими засобами насильства, ненависти, жорстокости і безетичности супроти свого противника, бо ж не слова, а прикладна практика виховує. З другого боку, без тих сатанинських засобів політичної влади й економічного поневолення система ідейного комунізму не могла б утриматися в житті суспільства, що складається з сьогоднішніх людей. Те зачароване коло між теорією і практикою, що замикає в собі суспільства комуністичних режимів, це наслідок тієї вимоги чисто ідеологічного, чисто теоретичного порядку, за якою не система суспільного співжиття, його розвитку і поступу має відповідати природі історичної людини, а, навпаки, жива людина має перетворитися на уявну людину, на людину, яка ніколи не існувала і не може існувати, але яка безумовно потрібна, щоб задоволити вимоги теорії.* Не система, не справжня суспільність для людини, а навпаки — людина для системи, для уявного суспільства.

Існує популярне переконання рядової людини, що комунізм — це передусім економічна і соціальна рівність всіх людей і спільність у всьому. Пригадаймо собі вуличний трафарет марксистської революції в російській імперії: "мое — твоє, а твоє — мое", а з тим і надію, що разом із здійсненням тієї цілковитої рівности і спільности настане комунізм; тобто комунізм залежатиме від комуністичної економіки в житті спільнот. Але воно далеко не так.

*А щоб дати філософські підстави для можливости здійснення цих теоретичних вимог до людини, вводиться імператив категоричного порядку, згідно з яким людина не має питомої собі природи, а тільки історію.

Це тільки принадли спрощення для довірливої людини. Адже уведення комуністичних принципів у національну економіку наступило вже з перших днів марксистської революції: вся земля, всі заводи-фабрики, всі копальні, транспорт, банки, всі засоби пропаганди, словом — усі елементи національної економіки були удержавлені, а фактично — перейшли в посідання панівної партії, що також цілком у згоді з практичною вимогою марксизму — "диктатури пролетаріату".

Але все це, кажуть батьки і теоретики комунізму, ще не творить комуністичного суспільства: комуністичне суспільство узалежнюється не від економічної перебудови, а від зміни, від перетворення людини.

Коли починаєте читати Маркса, Енгельса чи й Леніна, складається враження, що, згідно з їх поглядами, організація чи спосіб "суспільного виробництва", тобто, в останній аналізі, економіка формує людину, накидає їй моральні принципи, творить її світогляд; коли ж ви кінчаєте читати їхнє теоретизовання, вони вам пояснюють, що, властиво, можливість комуністичної економіки залежна від перетворення людини не за допомогою економічної системи, комуністичної організації виробництва, а засобами "диктатури пролетаріату", тобто засобами фізичного і всякого можливого насильства над живою і реальною людиною. І коли Маркс та Енгельс з обережності чи з непрактичності говорять тільки про конечність *періоду* "диктатури пролетаріату" між капіталістичним ладом і комуністичним, то Ленін, людина з надзвичайним відчуттям практики, цілком виразно говорить про *тисячоліття вимушеного послуху* принципам комунізму, аж поки той послух не перейде в універсально засвоєний звичай, не стане новою природою людини.

Довірливість рядової людини до раз усталеного авторитету цілком сліпа і безкритична. Добре, приймімо (проти багатотисячного історичного досвіду з невільництвом), що примусом і насильством можна з людини зробити сотворіння виключно добрих звичаїв. Алеж саме уведення насильства, тобто диктатури над пролетаріатом (бо після революції і вивласнення немає вже буржуазії), порядком простої конечности ділити людську породу на дресувальників і дресованих, і як одні так і другі є експонентами сьгоднішньої, реальної, історичної людини. Приймімо, що дресовані переродяться на потрібного комуністичного послушного продуцента, що працюватиме з чистого альтруїзму, з любови до "суспільства". Що ж тоді з дресувальниками? Хто буде їх перетворювати на "порядних людей" такими ж засобами?.. Вони також силою конечности, що питома їхній ролі насильників, мусять засвоїти собі звичай насилувати, гнобити, тобто перетворитися на ще щось гірше, ніж вони є сьгодні.

І ось, замість "безкласового суспільства", ми приходимо до реального висновку, що в добу ідеального комунізму мусять увійти не одна, а дві породи людей: одна з комплексом масохизму аж до самозаперечення, друга — патологічні садисти без сліду людської совісті та співчуття до свого ближнього. І нічого тут не допоможе словесне патякання про перевиховання, про соціальну справедливість, про понадісторичну людину.

Однаке, отой властивий ідеальний комунізм утопійних мислителів, включно з Марксом, коли дивитися на нього виключно з ідеологічного боку, не має нічого спільного з "комунізмом" Руденка, коли не враховувати самого лексичного символу, хоч і повторно заявляє він себе комуністом: "Тридцять п'ять років віддано комуністичній партії. Ціле життя! Комуністом я й помру".

У нас немає причини припускати, що почуття приналежності до комунізму в Руденка нещире, вдаване з тактичних причин, як і не маємо підстав, щоб сумніватися в тому, що він справді вірить, що Ленін остаточно відійшов від Маркса, "приймавши НЕП — той вид капіталізму, який не усуває Радянської влади і ніскільки їй не загрозливий". Або що "Ленін, не бажаючи піддавати критиці вульгарний (врешті й Енгельс дочекався свого улюбленого епітета) предметний матеріалізм Енгельса, м'яко, ніби крадькома (!) намагається відновити в правах метафізику під ім'ям онтології".

І саме тому, що якраз і можна не сумніватися в його щирості, воно вимагає від нас знову ж таки доповнення і спростування. Трудно було б вимагати від людини, що вік прожила, будуючи комунізм у добрій вірі, щоб вона цілковито заперечила своє минуле, не пробуючи бодай сяк-так виправдувати його. Але це абсолютно не сміє перешкодити нам доповнити, а то й спростувати деякі висновки і твердження Руденка, без уваги на те, з яких мотивів вони виходять.

Філософські питання і проблеми політичної економії у відношенні до загальної економіки природи чи, так мовити б, космічної економіки, ми на цей раз залишимо збоку. Скажемо тільки коротко, що у висновках Руденка і його дорадників є багато правди, якої не можна заперечити.

Перший, хто прийшов в економіці до висновків, характерних для праці Руденка, був українець Сергій Подолінський, "прогресивний громадсько-політичний діяч, один з перших пропагандистів економічного вчення Маркса на Україні."*

* *Український радянський енциклопедичний словник*, том, 2, стор. 839. Там таки в продовженні: "... З 1872 особисто знайомий з Марксом і

Про розв'язку питання додаткової вартості, до якої дійшов у своїх розважаннях Подолинський, висуваючи соняшну енергію як її генеративний елемент, Енгельс двічі висловлювався в своїй кореспонденції з Марксом. У листі від 19 грудня 1882 року Енгельс писав:

"На мою думку, справа в питаннях Подолинського виглядає так. Його справжнє відкриття це те, що людська праця має властивість зберігати соняшну енергію на поверхні землі, що дає тій праці можливість продовжувати себе довше, ніж би це було можливе без того... Питання тільки: як дана кількість енергії в даній кількості поживи залишає по собі більшу кількість енергії, ніж сама вона? Я розв'язую це в той спосіб. Приймемо, що кількість поживи, потрібна людині, являє собою енергію, яка відповідає 10 000 кальорій. Ті 10 000 кальорій залишаються навіки 10 000 кальорій і в практиці, як це нам добре відоме, втрачають частину з своєї цілості в процесі перетворення на інші форми енергії через тертя і таке інше. Ця втрата в людському тілі є навіть поважна. *Фізична* робота, вкладена в економічну працю, ніколи не може рівнятися 10 000 кальорій, але завжди менша..." Тому, каже Енгельс, "економічна праця, яку людина дає з себе, зживаючи ті 10 000 кальорій, складається радше із зматеріалізованих *нових* кальорій, випромінюваних сонцем на протязі певного часу, які пов'язуються з першими 10 000 кальоріями тільки в праці. Чи, одначе, *нова* кількість кальорій, викликана першими спожитими для денного прожитку, досягне 5 000, 10 000, 20 000 чи 1 000 000

Енгельсом... У філософії стояв на матеріаліст. позиціях. Хоч суспільні погляди П. близькі до *народництва*, але в ряді питань під впливом марксизму він подолав помилки народників, зокрема пов'язував перехід від капіталізму до соціалізму з революц. боротьбою нар. мас... Гол. праці: *Про хліборобство* (1874), *Парова машина* (1875), *Ремесла і фабрики на Україні* (1880) та ін."

Розшуки, одначе, за оригінальними працями П. в Каліфорнійському Університеті були безвислідні. Тільки в праці В. Г. Сокурєнка, *Демократические учения о государстве и праве на Украине во второй половине XIX в.* є довша стаття про Подолинського, в якій автор наводить багато цитат з його праць. Виразний вплив Марксової концепції на пролетарську революцію видний у наступній цитаті з *Про хліборобство*, розмова 3: "Всяке начальство необхідно зразу повалити до останньої особи, починаючи від царя і кінчаючи на останньому становому чи квартальнєму". На стор. 181 Сокурєнко наводить ще й таке з "мудріших" висловів Подолинського: "Нехай кожний народ, впізнавши свою силу, одним ударом знищить царів і купців... Нехай досвід англійської конституції, одної з кращих серед існуючих, зробіть народові ненависною всю дволичну фігуру конституційного правління". Тож не дивуймося, що конституція на Сході тільки на папері, властиво тільки задля "буржуазного" закордону.

кальорій, залежить виключно від ступеня розвитку здобутого засобами продукції” (!!).

Пишучи це, Енгельс, здається, не здавав собі справи, яку скриню Пандори він розкривав для всієї економічної теорії Маркса, особливо теорії додаткової вартості, на якій побудовані всі висновки *Kanimaly*. Бож з написаного ним ясно, як день, що фізичний робітник не те, що не може повернути своєю працею ринкової вартості своєї робочої сили з додатковою вартістю свого продукту, він навіть не може компенсувати вартості своєї щоденної їжі. У заключній оцінці фотогенетичної теорії Подолинського Енгельс не відразу розкрив усю небезпеку для Марксової теорії, пишучи: "Подолинський відійшов від свого дуже цінного відкриття помилковими стежками, бо він пробував знайти в природничих науках новий доказ на ті правди, що їх проголошує соціалізм, і з цієї причини помішав фізику з економікою”.

Але три дні пізніше (22 грудня) Енгельс почав здавати собі справу з того, куди завів його Подолинський, може, й мимоволі, і ще раз написав Марксові: "Вертаюся ще раз до Подолинського; мушу зробити поправку, а саме, що запасне нагромадження енергії через працю (!!) в дійсності має місце тільки в *аґрикультурі*; у плеканні худоби енергія накопичена в рослинах переноситься в цілості просто в тварини, і тому можна говорити про запасний склад енергії тільки в тому сенсі, що без плекання худоби поживні рослини зникли б без користи, а за посередництвом тваринництва вони використовуються... Тож коли хтось забажає, він може перенести в світ природи старий економічний факт, що всі індустріяльні продуценти мусять жити з того, що продукує *аґрикультура*, тваринництво, лови і рибальство, але йдучи в тому напрямі навряд чи багато можна з того скористуватися...”

"З того скористуватися" — без сумніву, в сполученні з теорією додаткової вартості Маркса, бо як не тлумачити б Подолинського, його відкриття, таки підважує (коли не заперечує цілком) теорію Маркса.

Все те, що з Енгельса, абсолютно у згоді "з останньою сторінкою" четвертого тому *Kanimaly* в "Монологах" Руденка, а крім того Маркс ніколи не заперечував заслуг фізіократів у наростанні його власних теорій про додаткову працю на капіталіста і про додаткову вартість; він тільки твердив, що починав з того і там, де фізіократи зупинилися. Щобільше, він навіть приписував зародження ідеї про додаткову вартість фізіократові Франсуа Кене. Розробляючи свою теорію додаткової вартості в 1862 році, Маркс писав про "ту діаграму" (таблиця в Руденка), в якій Кене спробував показати процес репродукції усього капіталу нації: "У першій третині вісімнадцятого століття, коли політична економія

була ще в пелюшках, а 'Економічна діаграма' була безперечно найвидатнішою з усіх ідей, які від того часу були проголошені в політичній економії", і що "він, Кене, переніс досліди в питанні виникнення додаткової вартости з торговельного обігу в сферу безпосередньої продукції і таким чином поклав підвалини для аналізи капіталістичної продукції".

А в *Kanitali* (том 1, розділ "Теорія відносної додаткової вартости", Маркс цитує відповідну думку Кене з його *Діялогів про торгівлю і працю ремісників*: "Ви визнаєте, що чим більше зменшуються витрати на працю у виробництві індустріяльних продуктів без шкоди для продукції, тим більше корисне таке зменшення, бо воно знижує ціну готового продукту. А одначе ви вірите, що продукція багатств, які постають з праці робітників, відбувається через наростання вартости в процесі виміни їхніх продуктів".

Тож у питаннях щодо ролі фізіократів у науці про економіку і щодо всякої додаткової вартости в абсолютному значенні між Марксом і Енгельсом не було розходжень. Визнаючи їх історичні заслуги, обидва вони не знаходили користи з застосування фізіократичних принципів до своїх теорій. Коли ж і були деякі розходження в їхніх поглядах, вони обмежувалися політичними поглядами у конкретних випадках, особливо коли такі випадки стосувалися поточних питань німецької політики, тобто конкретно — політики Бісмарка.

Руденко неслушно твердить, що Енгельс не погоджувався з Марксом щодо фізіократів. Взагалі висування Енгельса на противагу Марксові в будь-якому питанні не має жодних підстав у їхній спадщині. Енгельс не був творцем генеративних ідей, а тільки їх надзвичайно талановитим гльосатором і пропагатором; і з тієї власне причини нова генерація марксистів у Москві вирішила скоротити назву колишнього Інституту Маркса-Енгельса-Леніна на цілого Енгельса і переіменувати цю центральну установу на Інститут Маркса-Леніна.

В основному ж питанні Руденко слушно каже, що Маркс не був економістом з економічних мотивів, а тільки політиком і економістом для політики, і йому цілком не йшлося про економічне оздоровлення, про здорову економічну політику, а тільки про завалення економіки демократичного суспільства, що побудована на кореляції пропозиції й попиту, на існуючому і на бажаному, на вільних ринках, тобто, за словами Мізеса, на "економічному демократизмі, в якому кожний покупець-споживач голосує за того, а не іншого продуцента, купуючи його виріб, а не чийсь інший".

Про своє ставлення до справді здорових засад в економіці, обидва вони, Маркс і Енгельс, висловилися недвозначно вже в

Комуністичному маніфесті (розділ 2, "Пролетарі і комуністи": "Пролетаріят буде використовувати свою *політичну* перевагу, щоб поступово виривати весь капітал від буржуазії, щоб централізувати засоби продукції в руках держави, тобто в руках пролетаріату, організованого як пануюча кляса, і щоб піднести в цілому продуктивні сили якнайшвидше. Очевидно, на початках не можна цього доконати інакше, як тільки при допомозі деспотичних ударів по праві на власність, по умовах буржуазної продукції, при допомозі засобів і заходів, які виявляються *недостатні і неосяжні під економічним поглядом*, але в курсі розвитку вони залишаться позаду... [тепер же] вони конечні як засоби, щоб цілковито революціонізувати спосіб продукції" [підкреслення мое — П. Б.].

Та ба!.. коли б то грамотні люди та вміли читати!

А коли ще в 1843 році Маркс писав Арнольдові Руге, своєму тодішньому соратникові, що "наше завдання в тому, щоб розкласти старий світ і завершити позитивну працю для постання нового світу", — він тоді ще не мав найменшого уявлення про економіку — буржуазну, пролетарську чи будь-яку іншу. Але досить!.. я обіцяв не запускатися в економічні проблеми.

Бурлескно в моїх очах виглядає Руденкове приписування Ленінові охоти відродити метафізику "м'яко і крадькома... під ім'ям онтології". Виглядало б, що весь народ, усі революційні маси свідомо і кріпко стояли на позиціях марксистського діалектичного матеріалізму, його розуміли й грудьми захищали так, що Ленін мусів крадькома просовувати щось протилежне, та ще й під криптонімом: і це той Ленін, який не вагався і не боявся йти до влади з аграрною програмою соціал-революціонерів на своїх прапорах!..

Протиставлення Леніна Марксові можна зрозуміти тільки тоді, коли зважимо той факт, що в новій імперії росіян російський шовінізм має вже перевагу над офіційною ідеологією, і щоб підрізувати лихо з кореня, його квіти з примусу належить покищо скроплювати цілою водою.

Також короткою заміткою можна збути висунений Руденком період НЕПу і його безсумнівні досягнення за такий короткий час. Очевидно, що часи НЕПу в порівнянні з тим, що по них наступило, виглядають ще й сьогодні як рай. Однак НЕП не був подуманий на довгий час і в запланованих рамках не міг задоволити своїм концесійним характером ні потреб капіталістичного розвитку країни, ні комуністичного. Його завдання було короткочасне, і покладати надії на щось подібне до НЕПу в майбутньому це чиста наївність. Думати, що коли б Ленін жив, він залишився б при НЕПі, — однаково безпідставно. Перед ним, як і перед Сталіном, постала б дилема: поширювати НЕП у напрямі індивідуального

капіталізму або ліквідувати його на користь колективізації ради затримання політичної диктатури й абсолютного економічного контролю над народами. І коли ми зважимо всю літературну спадщину Леніна, а не тільки окремі вислови подиктовані вимогою часу, потреб і обставин, нам вельми трудно робити припущення, що Ленін пішов би в протилежному напрямі, ніж пішов Сталін. Можна б тільки сперечатися щодо часу і щодо засобів колективізації...

І в нас не повинно бути сумніву в тому, що сантмент іншого автора-мученика, під псевдом Гаврила Стріляного, набагато ближчий українському народові ніж "бецугшайни" НЕПу:

"...жахлива статистика: під індивідуальними городами й садибами в нашій країні один відсоток землі, радгоспам-колгоспам належить 99 відсотків; і той один відсоток землі дає понад 30 відсотків харчових продуктів країні, а 99 відсотків — дві третини! Неймовірно! Страхітливо! Але факт..." І далі: "І уявіть собі тільки: як би він хазяйнував, які б багатющі врожаї ганяв отой наш український дядько, кріпак-фермер, коли б йому справжнє фермування на кшталт американського! Та ріки молочні давно б текли по Україні, а береги з м'яса-сала та пампушок-марципанів..."*

І коли український революційний актив, що прагне самостійности для свого народу, незалежно під якими політичними прапорами — дома чи на чужині, — не зрозуміє і знову не відгукнеться на той найглибше вкорінений сантмент нашого народу, він ледве чи буде мати нагоду будь-коли ще підіймати скривавлений прапор свободи.

* Свобода від 21 квітня 1977.

ВІДКРИТИЙ ЛИСТ ДО ЧЛЕНІВ ЦК КПРС

(КОПІЯ ЧЛЕНАМ ЦК КПУ)

Василь Лісовий

Починаючи з середини січня 1972 р. протягом деякого часу органами Комітету державної безпеки при Раді Міністрів УРСР серед української інтелігенції проведені обшуки і арешти. У Києві арештовані Дзюба Іван, Світличний Іван, Світлична Надія, Сверстюк Євген, Стус Василь, Плющ Леонід, Плахотнюк Микола, Антонюк Зіновій, Шумук Данило, Селезненко Леонід, Сергієнко Олесь, Коваленко І., Ковгар Борис, Холодний Микола. У Львові: Гель Іван, Чорновіл Вячеслав, Осадчий Михайло, Капинець Ірина, Шабатура Стефа.

Список арештованих може виявитися суттєво неповним. У багатьох осіб було здійснено обшуки, багато людей викликалося на допит у КГБ. Аж до 11 лютого в нашій пресі не було ніяких повідомлень про підстави арештів. У названу дату в центральних республіканських газетах (*Радянська Україна, Правда Украины, Вечірній Київ*) з'явилось повідомлення такого змісту:

"У пресі раніше повідомлялося, що органами Комітету державної безпеки при Раді Міністрів УРСР за проведення на території республіки ворожої діяльності заарештовано підданого Бельгії Добоша Ярослава.

Попереднім слідством встановлено, що Добош Я. прибув до СРСР для виконання злочинного завдання зарубіжного антирадянського центру ОУН-бандерівців, що перебуває на утриманні імперіялістичних розвідслужб і використовується ними в проведенні підривної діяльності проти Радянської держави.

Василь Лісовий перебуває в Пермському таборі ч. 35. Його засудив Київський обласний суд в листопаді 1973 року на сім років таборів суворого режиму і п'ять років заслання. Причина арешту і засуду — протест проти арештувань української інтелігенції органами КГБ на початку 1972 року, зокрема лист Лісового, що його тут друкуюмо. Лист поширюється у самвидаві. До часу арештування, Василь Лісовий, кандидат філософських наук, був співробітником Інституту філософії Академії наук УРСР.
Редакція.

За проведення ворожої соціалістичному ладові діяльності і в зв'язку з справою Добоша притягнуті до кримінальної відповідальності Світличний І. О., Чорновіл В. М., Сверстюк Є. О. та ін. Слідство триває."

Повідомлення надміру скромне. Досить сказати, що отим "та ін." мисляться десятки осіб. Фраза "проведення ворожої соціалістичному ладові діяльності і в зв'язку із справою Добоша", хоч і містить певну невизначеність, говорить про об'єднання принаймні двох звинувачень: одне — це "ворожа соціалістичному ладові діяльність", а друге — також ворожа соціалістичному ладові діяльність.

Але вже у "зв'язку з справою Добоша". Це об'єднання само собою насторожує, бо складається враження, що арешти лише штучно прив'язані до справи Добоша. Важко припустити, що у злочинному зв'язку з Добошем могли бути десятки різних осіб, що і живуть у різних містах України. Ми всі добре знаємо, яким чином використовувалось звинувачення у "ворожій діяльності" в період культу особи. У той час багато ні в чому невинних людей було оголошено зрадниками та "ворогами" і жорстоко покарано. Знищенню майже всієї української інтелігенції протягом 30-их і початку 40-их років передувала фальсифікація звинувачень і судових процесів в атмосфері дезінформації і загального переляку. Звинуватити в той час когонебудь в шпигунстві не складало ніяких труднощів: від слідчих і судових органів ніхто не вимагав обґрунтування звинувачень — проходили і найгрубші фальсифікації. Можна було і без фальсифікацій — просто хапати і знищувати. Нинішні арешти розглядаю як рецидив тих небезпечних явищ. Не розв'язуючи цілого ряду гострих соціальних проблем, вони здатні лише нагромаджувати їх.

Насамперед щодо характеру звинувачень. В чому могла полягати "ворожа соціалістичному ладові" діяльність названих людей? В яких злочинних зв'язках з Добошем міг бути хтонебудь з них? Підозра в шпіонажі і передачі державних та військових таємниць є настільки безглуздою, що не може серйозно розглядатись. Ніхто з них навіть своїм становищем в суспільстві (це переважно діячі літератури і культури) не міг мати доступу до таких даних. Не кажучи вже про те, що моральний авторитет більшості з них наперед відхиляє таку підозру. Тоді що ж?

Звично у судових процесах над інтелігенцією останніх років йдеться про обґрунтування звинувачень за статтями 62 і 187-1 КК УРСР, де визначаються як злочинні дії поширення літератури з метою підриву чи ослаблення радянської влади (ст. 62) і "поширення завідомо неправдивих вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад (ст. 187-1). Статті 62 і 187-1 не розрізняють випадків поширення літератури (чи усних висловлю-

вань) у межах державного кордону і передачі її за кордон. Ясно також, що коли я, передаючи іноземцю для опублікування чи для ознайомлення певну літературу, не здійснюю передбачуваної КК УРСР дії, дія не є злочином. Належність іноземця до тих чи інших партійних угруповань чи якихось розвідок не може бути доказом злочинності мого зв'язку з ним. Висловлюю ряд зауваг щодо застосування статей 62, 187-І. Абсолютно ясно, що ці статті суперечать як конституційному закону Української РСР про свободу слова та друку (стаття 105), так загальній декларації прав людини, прийнятій Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй, підписаній зокрема УРСР (у статті 19-ій якої говориться: "Кожна людина має право на свободу переконань і на вільне їх виявлення; це право включає свободу безперешкодно дотримуватись своїх переконань та свободу шукати, одержувати і поширювати інформацію та ідеї будь-якими способами і незалежно від державних кордонів").

Оскільки ніякий закон не мусить суперечити визнаним нашою державою міжнародним нормам, а також чинному конституційному закону, то закони, висловлені в статтях 62 і 187-І, мусять бути зліквідовані. Викликає здивування, яким чином Верховна Рада УРСР може, з одного боку, визнавати існуючу конституцію УРСР і, з іншого боку, приймати суперечні з нею закони. Адже, згідно з конституційними законами і названою Декларацією, поширення навіть антирадянських ідей, оскільки вони можуть складати чиїсь переконання, не може вважатись злочинним. Окрім того — і це не менш суттєво — формулювання розглянутих статей та ті коментарі, що існують до них, не усувають широкого простору для їх різноміслюччя. Ясна річ, не так легко відшукати точний критерій того, чи в даному разі піддається критиці лад, чи лише окремі явища нашого життя, так само як далеко не у всіх випадках ясно, де закінчується критика (чи сатира) і починається наклепництво. Будь-яке найстрашніше дослідження містить певні неточності, літературні твори послуговуються гіперболею, а все це може бути підставою для звинувачення в наклепництві. Якби в наш час хтось захотів звинуватити Гоголя за наклепництво в *Мертвих душах* на тогочасну йому дійсність, то використовуючи статтю 187-І досить легко можна довести його вину. Ситуації не рятує і вживане в цій статті слово "завідомо" — те, що в даному разі є завідомим для одних, не є таким для інших. Адже наклепництво не є злочином, яким є, напр., крадіжка, зґвалтування тощо, ознаки яких легко фіксуються на емпіричному рівні.

Не дивлячись на явну небезпеку різноміслюччя цих статей, а отже можливість суб'єктивізму, терміни покарання, установлені ними, є дивовижно жорстокими (стаття 62 установлює "поз-

бавлення волі на строк від шести місяців до семи років із засланням до п'яти років чи без того", а стаття 187-1 "позбавлення волі на строк до трьох років").

Відомо, що в окремих сучасних цивілізованих країнах існують закони, за якими можна притягати автора певного твору до судової відповідальності за поширення певних антигуманних поглядів (людиноненавистництво, расизм, еротика тощо). Але оскільки творець зобов'язаний підніматися вище загально прийнятих оцінок, бо мусить бути ініціатором зміни поглядів і смаків людей, то до його творчості не легко застосувати усталені норми. Ось чому кодекси в таких випадках мусять бути дуже обережними і можуть визначати лише стримуючі покарання: штраф, позбавлення гонорару, конфіскація тиражу книжки, заборона її перевидання тощо. І то це стосується не критики того чи іншого суспільного ладу, бо лад існує для людини, а не людина для ладу. Лад, що оголосив себе абсолютно досконалим, на віки вічні незмінним, тим самим прирік себе на занепад: критика існуючих суспільних відносин (економічних, культурних тощо) є запорукою їх вдосконалення.

Жорстокість покарань, визначених статтями 62, 187-1 ще більше посилює можливість сваволі.

Але якщо виходити із факту існування даних статей (бож сумнівно, чи можна досягти їх негайної ліквідації), принаймні слід зробити все, щоб попередити зловживання ними. З двох бід вибирають меншу.

Єдиною запорукою проти зловживання може бути гласність судових процесів. Виконання цієї умови у всіх випадках суду над звинуваченими за статтями 62, 187-1 повинно бути безвинятковим. Чому — після закінчення попереднього слідства — радянські люди не мають змоги чути голос самих звинувачених? Хіба у нас для цього немає газет і радіо?

Чи у нас немає примішення для того, щоб на суд міг потрапити, якщо не кожний бажаний, то принаймні якомога більше людей? І оскільки — я в тому переконаний — суд навіть над одним, чи декількома представниками нашої інтелігенції, зацікавить чи не кожного громадянина — чому не транслювати судовий процес по радіо і телебаченню? Якщо суд справедливий, то хіба він не матиме виховного значення?

Тут аж ніяк не мусять виставлятися аргументи, що оскільки погляди звинувачених носять "ворожий" характер, то з ними не можна ознайомлювати народ. Бо це означатиме, що суд не довіряє народові, а отже перестає бути народним судом і стає антинародною установою. Адже і слідчі і судді, безперечно дотримуються того погляду, що інтерес робітничої класи є єдиним орієнтиром для діяльності наших партійних і державних

установ. Чому ж тоді боятися ознайомлювати зі всіма матеріалами судової справи цю робітничу клясу? Чи може вона не здатна визначати, що саме відповідає її власному інтересові? Не можна ж наявністю якихось "нестійких" елементів виправдувати обмеження гласности.

Важливою умовою гласности повинно бути ознайомлення людей з тими матеріалами, які кваліфікуються як антирадянські чи наклепницькі (на основі яких суд обґрунтовує вину підсудних). Не можна справу кваліфікації матеріалів (письмових, усних) віддавати до рук слідчого — бо відтак кожний слідчий на свій розсуд буде здійснювати таку кваліфікацію, так само не можна цю справу передоручати подібним для даного випадку спеціалістам — експертам. Бо ні окремих спеціаліст, ні група їх, не можуть володіти безпомилковими показниками радянського (марксистського, комуністичного) світогляду. Право установлювати такі ознаки — це суверенне право всієї робітничої класи, (або принаймні всієї комуністичної партії). Якщо рядовому комуністу і робітникові нав'язується зверху кимось уже зроблена готова кваліфікація, то це немає нічого спільного з соціалістичною (і внутріпартійною) демократією.

Якраз оця умова гласности, як єдина запорука справедливості, весь час порушується під час судових процесів над українською інтелігенцією. Деякий час такі суди взагалі були закритими. Потім була введена в практику система представництва. Від деяких установ і організацій на суд посилаються (парткомами тощо) представники, які в окремих випадках, інформують свою організацію про хід судового процесу. Але така система, безперечно не означає про відкритість судового процесу. І дуже несерйозно пояснювати таку практику обмеженістю приміщення. Відкритість суду означає його доступність для кожного громадянина УРСР — в наш час є багато технічних можливостей, щоб задовольнити якнайширший громадський інтерес.

Чи знає населення нашої республіки, за що змарнував довгі роки в торах художник Панас Заливаха, засуджений в 1965 р.? Чи інженер Іван Русин? Чи знає воно, за що конкретно засуджений нещодавно колишній викладач Івано-Франківського педагогічного інституту, публіцист, людина високої духовної напруги Валентин Мороз — засуджений на неймовірно жорстокий термін: чотирнадцять років позбавлення волі? Тепер стало добре відомо, що органи КГБ відносять до антирадянської пропаганди поширення так званої самвидавської, тобто позацензурної літератури. Я глибоко переконаний, що цілий ряд творів К. Маркса, В. І. Леніна, Т. Г. Шевченка тощо, якби вони поширювались самвидавом і не було відоме їх походження, попались би сьогодні в розряд "ідеологічно шкідливої літератури". Недаремно в постановках про

щойно проведені обшуки вислів "самвидавська література" набрав чинності юридичного терміну; самочинно виготовлена література за цими постановами підлягає безоглядному вилученню.

Я переконаний, що проведені в цьому році обшуки і арешти були заходом, спрямованим проти поширення самвидавської літератури на Україні. Ось чому, незалежно від того, чи буде доведена причетність заарештованих до самвидаву, необхідно тут сказати про характер літератури самвидаву і причини її появи. Без чіткого уявлення про обставини, що породили самвидав, не можна дати об'єктивну оцінку всім фактам, пов'язаним із його існуванням. Що породило самвидав і чому він виявляє стільки життєздатності?

Почати треба з того, що у нас існує цілий ряд гострих соціально-практичних проблем. Ці проблеми відомі кожному, а їх тут лише назву. Насамперед у нас існує цілий ряд економічних проблем, що вимагають негайного розв'язання. Навіть в тих галузях, на прискореному розвитку яких весь час наголошувалося, мають серйозні відставлення. Ми змушені купувати за кордоном якісні сорти металу, найрізноманітніші верстати (які часто не вміємо як слід налагодити і експлуатувати). Я вже не кажу про електроніку чи, напр., медичне й лабораторне обладнання. Вади в діяльності нашої легкої й харчової промисловости є знаними для всіх. Однією з причин затримки розвитку інших галузей господарства є малопродуктивність нашого сільсько-господарського виробництва. Маючи дуже добрі землі (значно кращі, ніж, скажімо, Канада), ми їх не використовуємо як слід і змушені багато хліба докупляти закордоном. Оскільки наука в наш час стала безпосередньою продуктивною силою, то її рівень відбивається відразу на розвитку нашої економіки. Чи не найсерйознішою проблемою у діяльності наукових і навчальних закладів є підбір і виховання молодих науковців. А втім тут панує суб'єктивізм в найгіршому значенні цього слова. Критичне мислення особливо щодо соціальних проблем, вважається небажаним. Але оскільки мислення людини є завжди чимось цілісним (якщо людина здатна критично мислити, то ця здатність поширюється на все, що її оточує), то таким чином із навчальних закладів і наукових установ легко виштовхується найбільш творчий елемент. У науку легко просувається бездара і кар'єрист. Підбір педагогічних кадрів і наукових за якими завгодно ознаками, тільки не за науковими здібностями, далеко не рідкісний спосіб дії. Чи можна цьому лихові зарадити з допомогою різного роду звітів і перевірок? Навіть сотні перевірок не змінять однієї принципової людини. Але оскільки така людина здатна виявити твердий характер і "непослух," то вона опиняється в числі небажаних на керівній посаді.

Стан нашої економіки безпосередньо відбивається на життєвому рівні людей. Цей рівень залишається нижчим від більшості країн Європи. Довго той факт, що життєвий рівень у нашій країні нижчий від рівня більшості капіталістичних країн, пояснювали щойно перенесеною тяжкою війною, і таке пояснення знаходило розуміння. Але чим більше десятиків літ відділяє нас від війни, і чим більше країн, що теж перенесли війну, досягають вищого, ніж у нас, добробуту, тим менш правдоподібно звучить таке пояснення. Вкрай незадовільним є положення нашої жінки. Вже давно назріла потреба прийняти закон про надбавки до зарплати жінки відповідно до кількості дітей. Це зумовляється також потребою стимулювати нестерпно незадовільний ріст народонаселення європейської частини СРСР. Але натомість знайшлася мудра голова, якій спало на думку установити порядок не виплачувати жінці зарплату по лікарському листку більше, ніж за три дні (на решту днів видається лише довідка, що дає право не з'являтися на роботу), а між тим догляд в дитячих яслах і садках поганих, діти часто і довго хворіють. Жінка, особливо та, що не може розраховувати на зарплату чоловіка, потрапляє в результаті цього просто у безвихідне становище. Така система оплати вищою мірою антигуманна.

Гостроактуальними є проблеми, пов'язані із завданням збереження придатного для людини життєвого середовища. Йдеться не лише про геобіосферу. Не менше значення для людини має життєпридатна психосфера. Сучасний індустріальний світ вимагає великих зусиль, спрямованих на збереження такої психосфери. Ні алькоголізм, ні наркоманію, ні цинізм не можна перемогти шляхом велемовних постанов і настанов. Ці явища не поясниш ні впливом буржуазної пропаганди, ні моральною нестійкістю окремих осіб. Оскільки ці явища набувають загрозливого розміру, то необхідно шукати їх коріння у нашій власній дійсності.

До тих корінів насамперед належить бюрократизм, як культ бездушного ставлення до людини, і фразерство — коли за високими словами про людяність лише приховуються низькоутробні інстинкти. Все це особливо руйнівно діє на молодь, яка завжди дуже чутлива до нещирости. Без будь-якої статистики, шляхом простого спостереження, можна помітити загрозливе зростання у наших містах злочинства, ґанґстеризму і, зокрема, дитячої злочинности. У певній частини нашої молоді помічається наростання грізних явищ: відсутність будь-яких духовних засад, цинізм, нетерпимість до культурности і гуманности, жорстокість. В цих умовах різко зростає вимога гуманітарного виховання. Але таке виховання весь час паралізується хибно орієнтованою і невміло здійснюваною ідеологічною роботою. Замість того, щоб вихо-

увати людину — творця, культивується дух вірновідданости, некритичного догматичного способу мислення — так ніби все це і справді зміцнює наше суспільство і державу.

Існує певна тенденція стимулювати розвиток технічних наук, у той час як гуманітарні науки розглядаються лише як додаток до ідеології. Але при такому погляді ідеологія вироджується в одне фразерство і поступово втрачає свій вплив. А гуманітарні науки — що повинні б не лише на словах, але фактично бути основою ідеології і політики — неминуче зазнають шкоди.

Рівень культурного розвитку оцінюється переважно лише з кількісного боку. Кому не відомо, що Україна має нижчий рівень професійної культури (не народно-поетичної) ніж напр., Польща, Угорщина, Чехо-Словаччина. Більше того, молоді африканські країни, культурний прогрес яких почався лише у ХХ столітті, мають нині цілий список імен художників, письменників, поетів, відомих в усьому світі. Ми настільки звикли жити дутими успіхами, що легко ігноруємо реальний стан справ. Наш театр хиріє, кіно дає тільки паростки, що пробиваються з великим трудом. Рівень наших літературних журналів настільки нікчемний, що може справити враження відсутности у нас будь-якої художньої літератури.

Добре відомо, що відставлення гуманітарних наук, як і гуманітарної освіти взагалі, неминуче відбивається не лише на розвитку культури, але й на розвитку технічних наук. Бо тут має значення загальна інтелектуальна атмосфера в суспільстві. Ідеї філософії, соціології тощо безпіччо невидимих ниток сполучені з ідеями математики, біології, медицини і т. п. У нас же над можливістю появи людини геніяльних спроможностей в галузі філософії, історії, економіки, права хіба що іронізують. А відтак, так чи інакше, ми змушені від Заходу вчитись багато такого, що при іншому підході могло б бути витворене нашими власними руками. Навіть виходячи з ідеї конкурентоздатности СРСР серед інших країн світу, було б абсурдно думати, що політичний вплив у світі визначається лише розмірами військового потенціалу. Навпаки той статус кво, що стався нині у стосунках між наймогутнішими державами світу, не може бути в ближчий час суттєво змінений гонкою озброєння. Політичний вплив, чим далі, тим більше, буде безпосередньо залежати від успіхів у сфері економіки і культури. Та, до речі, від цих успіхів залежить, врешті решт, і військова могутність.

Надзвичайно серйозно на Україні стоїть національне питання. Критика "поміжок", допущених в національній політиці в період культу особи і певна демократизація життя, що настала після тієї критики, безперечно знайшла свій вияв і в культурно-національних тенденціях на Україні. Поза тим, люди побачили, що тим загрозам

духовному життю, які несе зі собою сучасний індустріальний прогрес можна створити ефективну протигагу шляхом культивування етнічної самобутности. Йдеться не про якийсь відкидання індустріального прогресу чи штучне тлумачення його термінів, а про такий синтез породжуваних ним змін з традиційними архі- типами народної психології і культури, при якому єднання людей в народ і людство відбувається на вільній і органічній основі. У середовищі української інтелігенції з'явилась надія, що після критики культу особи в здійсненні національної політики нарешті послідовно буде проводитись принцип інтернаціоналізму, а не насильна нівеляція етнічних ознак. Здавалося, що нарешті над українською інтелігенцією перестане тяжіти віковичний фатум: як тільки вона хоч трохи відійде від попереднього побойща, як тільки в ній з'явиться щось мужне і чесне, то знову її вирубують до кореня, даючи життя лише псевдоінтелігенції і псевдокультурі. Здавалося, що нарешті будуть реабілітовані ленінські принципи національної політики не лише на рівні теорії, а й на державно- правовому рівні. Адже той рівень національно-державної автономії, що передбачався договором 1922 р., в період культу особи зазнав принципового перегляду. Всьому світові відомо, що сфера культури і побуту за цим договором була принципово передана у виключне відання республіканських державних органів. Нині навіть ці сфери стали сферами сумісної компетенції союзних і республіканських органів. В період культу особи було майже повністю перекреслено всі ті здобутки національного самоврядування, за які народи колишньої царської Росії боролись впродовж віків і які приніс їм Жовтень. Порівняйте всі принципові документи (партійні і державні) з національної політики, що з'явилися напередодні утворення СРСР, зразу після цього — тобто за життя Леніна — з тим станом, який склався в період культу особи. Кожна неупереджена людина помітить принципову різницю. Для чого лицемірно прикривати іменем Леніна те, що явно суперечить всім відстоюваним ним принципам? Чому замість того, щоб шукати ворожих ідей в кожному вияві незадоволення існуючою національною політикою, не спробувати тверезо обговорити реальний стан справ з участю тих незадоволених? Відомо, що "націоналізмом", якщо іменувати цим словом щось реакційне і гідне осуду, можна назвати хібащо ненависть до інших народів і прагнення ущемити їх інтерес.

У нас же націоналізмом став вважатися сам принцип національного самовизначення — тобто той принцип, що був одним із основних завоювань Жовтневої революції. Різного роду демагоги намагаються оголосити реакційним саме прагнення відстоювати ті чи інші права нації, визнані міжнародним правом і міжнародною етикою. Населенню України не дається найелемен-

тарнішого критерію для розрізнення ворожнечі до інших народів, з одного боку, і усвідомлення своїх найпростіших національних потреб, з іншого. Через це усе національне — як мова, одяг, звички тощо — тільки тому, що воно національне, — попадає тим самим в розряд страшного, всеядного, кривавого націоналізму.

Список проблем, що настирливо припирають нас, можна було б продовжити. На їх вирішення можна сподіватися лише в умовах вільного, широкого обговорення при усвідомленні народу в дійсному стані справ. Бо ніякий соціальний лад — хай він володіє найбільшими внутрішніми потенціями — не може дати автоматичних відмичок до всіх тих питань, що їх ставить розвиток.

Ми ж настільки звикли гратися у секретності, що робимо це там, де така гра є вже просто смішною. У наших вищих партійних органах прижилося і гіпертрофувало своєрідне кабінетне мислення — вважається, що лише небагатьом причетним варто знати дійсний стан справ, у народу ж слід завжди підтримувати оптимістичний настрій (а то, боронь Боже, здійметься паніка).

Забувається при цьому, що той настрій визначається не статистичними даними, а щоденним досвідом — люди і без того відчують реальний стан справ. Оптимізму такими засобами не прищепиш. Зате доб'єшся того, що посієш недовіря до кожного друкованого слова. Наші видавництва отримують письмові та усні інструкції не пропускати "небезпечної" інформації до широкого кола читачів. Мотивуючи різними найнесподіванішими аргументами, забороняється подавати то той, то інший вид інформації. Так, лише в останні роки заборонено в пресі подавати інформацію про певні види інфекційних і епідемічних захворювань (існує спеціальна інструкція на це). По суті стало неможливо в пресі чи по радіо говорити про загрозливий факти отруєння життєвого середовища, про рівень дитячої і іншого виду злочинності, про розмір алкоголізму і наркоманії, про жахливий стан багатьох пам'яток старовини (побувайте лише в околицях Чернігова) тощо. Вся ця інформація не складає державної чи військової таємниці — якщо, звичайно, не відносити до класи державних таємниць будь-які повідомлення про наші недоліки (адже їх може використати буржуазна пропаганда!).

Наші громадяни, в тім числі і комуністи, мусять дізнаватися про багато фактів нашого суспільного життя або із чуток або із тих же буржуазних радіостанцій (повідомлення яких досить часто в тій чи іншій формі ми змушені підтверджувати). Проїшли, наприклад, чутки про якийсь мітинг євреїв у Києві. Зарубіжні радіостанції відразу ж повідомили про це. А наші преса і радіо вічкують і, нарешті, заднім числом хоч частково підтверджують те повідомлення. Хіба така поведінка не збільшує популярності

тих же зарубіжних радіостанцій і хіба вона не підриває авторитет і впливовість всіх наших засобів пропаганди?

Я вже не кажу про ідеї. Якщо ти пишеш уже безліч раз переінакшені фрази, то ти можеш спокійно отримувати заробітну плату, спокійно спати і ходити в числі "партійно мислячих". Спроба ж новаторства, особливо в галузі гуманітарних наук, окрім того, не буде коштувати тобі нервової тяганини з видавництвом, може легко завершитися звільненням з роботи. Гостросоціяльні твори не знаходять свого видавця, їх просто не люблять (не читачі, звичайно!). Багато рукописів, автори яких далекі від того, щоб висловлювати якісь наклепницькі чи антирадянські ідеї, лежать у видавництвах (чи повернуті авторам) і не можуть з'явитись друком лише тому, що є новаторськими і творчими. Чи збірка Ліни Костенко *Зоряний інтеграл* є антирадянською? Може такими є поезії Ігоря Калинця чи Миколи Воробйова? Чи твори нині заарештованих Василя Стуса та Євгена Сверстюка? Може антирадянським є твір *Інтернаціоналізм чи русифікація?* І. Дзюби? Це тільки деякі з тієї ріки витворів людських нервів і рук, яким не пощастило попасти до читача через типографію.

Цензура, здійснення якої покладається не лише на державу, а й насамперед на редакторів і видавництва, а також страх автора перед звинуваченням в пропаганді ворожих ідей, вбила у багатьох бажання публікувати свої твори.

Але думку не можна зупинити, їй не можна заборонити виходити за межі догматично визначених норм. Можна вбити того, хто думає, але натомість інша людина зверне знову на ті стежки, по яких ішов попередник. Фігурально кажучи, нині тиск думки на кожну клітину тих загат, що споруджуються на її шляху, небачено зростає. Люди, що шукають вирішення гостроактуальних соціяльних проблем, відчувають велику відповідальність перед своїм народом і вважають злочинним мовчати і чекати, поки з'явиться нагода висловитись у наших журналах і газетах. Так і з'являється самвидав. Щоб шляхом репресій припинити його існування, потрібно до такої міри заморозити суспільне життя, коли про прогрес у будь-якій сфері не може бути й мови. Ті, кому період культу особи здається золотим віком, хай пригадають, як склалась в той вік доля найпереводіших наукових напрямків, таких як математична логіка, кібернетика, генетика, структурна лінгвістика, квантова механіка тощо. Думати, що такий результат можна передати, коли різно підходити до природних і суспільних наук, може лише невіглас. Наука — від філософії до ядерної фізики — є цільним організмом. Догматизм в будь-якій з її частин неминуче відбивається на розвитку всього організму. Не марксизм винен у тому, що всі названі новітні напрямки так чи інакше виникли у взаємодії з немарксистськими філософськими концепціями

(махізм, неопозитивізм, семантика тощо). Винні наш догматизм, наша нетерпимість до інакомислячого.

У нас розглядається свобода слова, друку, як розкіш, як щось без чого можна обійтись. Тому свобода особи догматично протиставляється обов'язку (дисципліні тощо). Але жити і поводитись як вільна істота — це чи не найперший обов'язок людини. Легко жити (для людини, що звикла так жити), повторюючи бездумно чужі думки і значно важче щось говорити і думати, як вільна людина. Але тільки така поведінка із людини робить самостійну творчу силу і лише суспільство, що складається з таких людей, здатне до органічного розвитку. Свобода слова і друку — це не розкіш як якась надмірність — це основна умова науково-технічного і культурного прогресу. Будь-яка спроба затиснути громадські свободи неминуче гальмує суспільний розвиток, прирікаючи його на застій. Щоб уникнути свавілля, потрібно відійти від практики, що оскільки щось не видано офіційним видавництвом, то тим самим його поширення уже є злочинною дією. Самочинно виготовляти і поширювати може найрізноманітніша література: художня, документально-інформаційна, публіцистична тощо. Поширення заради ознайомлення певного твору не означає, що той, хто поширює (якщо поширювач не є водночас автором) поділяє погляди, висловлювані у поширюваному творі. Коли державним видавництвом публікується твір якогось зарубіжного автора немарксистського спрямування, це не означає, що видавництво поділяє погляди даного автора. Відомо, напр., Інститут інформації АН СРСР видає серію інформаційних видань, у яких скорочено подаються переклади зарубіжної немарксистської філософії, соціології, політики. Чи можна на цій підставі звинувачувати інститут в антикомуністичній пропаганді? Чи можна на тій же підставі звинуватити бібліотеки, де можна читати Ніцше, Фройда, Шопенгауера (щоправда в дореволюційних виданнях), чи, скажімо, Б. Рассела, Дж. Гельрейта, В. Черчіля, Ж. П. Сартра та ін., серед яких є люди, що відверто заявляють про свою ворожість до нашого суспільного ладу? Але, з іншого боку, хіба наше суспільство стане відпорнішим до тих, чи інших ідей, якщо менше їх знатиме? Навпаки, незнання завжди породжує безсилля перед тим, чого люди не знають. Хіба помітки на книжках *Для научних бібліотек* і грифи спецфонду не є в наш час забобонами палеолітійської ери? Хіба ця знахідка бюрократів не спрямована проти принципів соціалістичної демократії? Виявляється, що у нас є якісь вибрані, вищі істоти, на яких не діє буржуазна пропаганда. А для всіх інших простих смертних (це переважно робітнича кляса) вона складає невимовно страшну небезпеку з іншого боку; яка ж це рівність громадян перед законом? За те, що дозволяється одним, караючи інших.

Якщо вже нам не сила відмовитись від статей 62 і 187-1 КК УРСР (хоч я вважаю, що вони, як суперечливі конституції, повинні бути негайно зліквідовані) то, принаймні, в ім'я елементарної справедливости, ці статті повинні чесно застосовуватися. Щоб поширення якоїсь літератури могло кваліфікуватись як злочинна дія, потрібна, окрім всього іншого, наявність суб'єктивного боку злочину — свідомий намір особи вчинити зло. Таким наміром згідно зі статтями 62 і 187-1 є, "агітація і пропаганда проваджена з метою підриву чи ослаблення радянської влади або вчинення окремих особливо небезпечних злочинів, поширення з тією ж метою, наклепницьких вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад..." (підкреслення моє). Тобто, для того, щоб був склад злочину, необхідно, щоб особа, здійснюючи агітацію, мала свідомий намір підірвати радянський державний і суспільний лад.

Я переконаний, що в середовищі української інтелігенції немає жодної людини, яка б ставила під сумнів ради, як основну клітинку державности чи соціалізм, як соціальну систему. Якщо критика окремих явищ суспільного життя сягає певних узагальнень, то це робиться тільки із бажання прискорити розвиток нашого суспільства по шляху реалізації високих ідеалів.

Інша справа, як розуміти ті ідеали, як розуміти ознаки радянського і соціалістичного. Це ж не таємниця, що дехто у нас розуміє соціалізм і комунізм на зразок казарменного комунізму, а то і гірше. Ці "дехто" не випадкові люди — їх подибуєш на вельми високих посадах... Декому не дає спокою мрія про соціалізм, побудований на деспотичній владі однієї чи декількох осіб. Чи не зусиллями таких осіб в останній час майже припинилася критика культу особи Сталіна?

Можливо настав час повернутися і до його методів керівництва? Відчувається, що у нас існують сили, які використовують різні обставини, в тім числі зовнішньополітичні (загроза з боку Китаю тощо), щоб підштовхнути нашу країну в бік згортання демократичних форм життя. Не треба забувати, що в такому разі наша країна буде відкинена назад також у сфері науково-технічного прогресу, не лише культурного.

Часом кажуть, що література самвидаву носить підпільний характер, а її виготовлення і поширення може набирати організованих форм. Страшне слово "підпільний" зразу ж надає всій справі відтінку небезпеки. Але так можна далеко зайти — варто мати глузд, щоб вчасно зупинитися. Підозрінням і переслідуванням можна загнати в підпілля будь-що. Почніть переслідувати людей, що носять бороди, і тим створите "підпільні" організації бородачів. Більше того, спроба приховати бороду буде переконувати вас, що людина справді робить щось страшне (бо інакше б не

ховалась!) Чи свобода слова і друку обмежена якимись іншими рамками окрім тих, що визначаються в статтях 62 і 187-І КК УРСР? Ні, КК УРСР — якщо не брати до уваги всі несуттєві для нас випадки — не обмежує свободи слова і друку ніякими іншими регламентаціями. Поширення ідей та інформації, що здійснюється в межах законності, як би воно не проводилось (усно, письмово, відкрито, анонімно, публічно, приховано тощо), не може вважатись злочинним. Спосіб поширення тут не може бути суттєвим показником. Так само організація виготовлення та поширення відповідної літератури не може бути показником злочинності дії. Адже існує, також передбачена конституцією свобода будь-яких організацій — окрім тих, що носять антирадянський характер.

Тепер дещо про заарештованих. Особливістю нинішніх арештів є те, що заарештовані не просто українські інтелігенти — поети, літературні критики, публіцисти, вчителі тощо. Переважна більшість з них — це люди, добре відомі в середовищі української інтелігенції — і зокрема серед найсвідомішої частини нашої української молоді. Декого із заарештованих добре знає інтелігенція зарубіжних країн. Скільки початківців поетів і прозаїків користувалися допомогою Івана Дзюби, Івана Світличного? Кому з нашої української творчої молоді — не відомі імена Євгена Сверстюка, Василя Стуса? Ці люди не лише відомі — від багатьох людей до них простягаються нитки глибокої поваги і симпатії. То байдуже, що лише один серед них був членом Спілки письменників. Належність до Спілки у нас, на жаль, є далеко не надійним показником творчих досягнень. Ми є свідками, коли на Україні арештовано майже всіх тих, від кого ішло принципове і мужнє слово. Заарештовано тих, хто протягом довгого часу ніс на своїх плечах нелегку справу пробудження нашої громадської свідомости і національної гідности. Заарештовані обстоювали свою громадську позицію відкрито, не приховуючи своїх поглядів. Вони викладали їх у своїх зверненнях до партійних і державних установ. Свої твори вони завжди підписували своїм власним прізвищем. (Не так як сумнозвісний опонент І. Дзюби Стенчук).

Та позиція, яка об'єднує заарештованих, — це позиція чесно-го, сумлінного ставлення до всіх явищ нашого культурного і громадського життя. Ця позиція не є ні антирадянською, ні антисоціалістичною. В цьому легко могла б переконатись наша громадськість, якби безпосередньо познайомилася хоча б з усім тим, що було написано заарештованими. Вони виступали і виступають проти тих спотворень, що їх у різних сферах нашого життя прагнуть здійснити сили, пов'язані з минулим. Припустити, що такі люди, як Іван Дзюба, Іван Світличний, Євген Сверстюк,

Василь Стус та ін. могли здійснити якісь випадкові дії, що не впливають органічно з їх моральних і ідейних засад, не можливо.

Відкритий лист Зіновії Франко до редакції газети *Радянська Україна*, опублікований 2 березня, при серйозному підході не може вважатися спростуванням цих характеристик. Написаний у формі самозвинувачення, він, з першого погляду, сприймається за доказ наявності в середовищі української інтелігенції людей, що займаються антирадянською діяльністю. Але прочитаємо уважно ту фразу, з допомогою якої Зіновія Франко формулює собі звинувачення. "Моя провина — пише вона — ґрунтується на неправильному і викривленому сприйманні та інтерпретації окремих недоліків і труднощів у нашому житті. Хоч сама я не брала участі у виготовленні різних наклепницьких та антирадянських матеріалів, але поширювала їх серед своїх знайомих. Один з цих матеріалів передала за кордон. При цьому добре усвідомлювала, що розповсюдження цих матеріалів завдає шкоди радянській державі, українському народові. Через моїх друзів та родичів за кордоном я встановлювала зв'язки з багатьма іноземцями українського походження, що приїздили на Україну як туристи. Ряду з них я давала відомі мені інформації політичного характеру тенденційно трактуючи ті чи інші події в житті радянської країни. Я допускала, що моя інформація може бути використана за кордоном з метою антирадянської пропаганди, але свідомо закривала на це очі. У своєму політичному засліпленні я не помітила, що стала передавати інформацію замаскованим представникам закордонних ворожих капіталістичних центрів, зв'язаних з розвідкою імперіалістичних держав". Вдумайтесь в сказане тут хіба "викривлене сприймання та інтерпретації окремих якищ" чи "тенденційне трактування тих чи інших подій" може складати злочин? Навіть стаття 187-1 не розширює до таких розмірів поняття "наклепницької" літератури, виділяючи лише ту, що носить *завідомо* наклепницький характер. Хіба взагалі можлива безтенденційна література, якщо вона хоч трохи сягає далі простої констатації фактів? Чи може партійна тенденційність полягає в тому, щоб під виглядом об'єктивності позбавити критику її пристрасного характеру? Хіба критичність погляду і навіть перебільшення тих чи інших вад складає небезпеку тому суспільному ладу, що бажає ці ваді усунути? Мені здається, що найбільш небезпечним видом "викривлення" явищ нашого життя є намагання їх прикрасити. Всілякі вороги повинні б прагнути культивувати в нас самовтіху, самозаспокоєння, лакування, бо все це здатне уповільнити наш розвиток, загальмувати його. А чи багато людей у нас притягнуто до відповідальності за цей найнебезпечніший вид наклепництва? Чи, можливо, свою вину Зіновія Франко вбачає в тому, що вона своєчасно не розпізнала

"замаскованих представників закордонних ворожих центрів"? Але хіба це її справа? І хіба це можна зараховувати до її вини? Вона мусить відповідати лише за свої власні дії. Яку саме інформацію поширювала Зіновія Франко? Чому б їй не з'ясувати той зміст, який вона приховала фразою, "відомі мені інформації політичного характеру?" Якого політичного характеру? Цей термін допускає широкі тлумачення — далеко не кожне поширення інформації такого роду є злочинним. Може та інформація, яку поширювала авторка листа, складала військову чи державну таємницю? Так само авторка листа нечітко вказує на мету своїх дій. А це життєвий бік справи. В листі вона так і не посміла заявити, що свідомо ставила за мету підлив радянського ладу і системи соціалізму. В щирості такого наміру ніхто б не повірив. Якщо ж виходити із того, що закордоном її інформація використовувалась на шкоду радянському ладу, то до чого ж тут Зіновія Франко? З допомогою найкращих речей можна робити зло. Сокирою можна побудувати дім і вбити чоловіка. Але чи може за вбивство відповідати той, хто винайшов сокиру. Хіба лише та інформація може використовуватись на шкоду радянському ладові, яку передавала Зіновія Франко?

Будь-яка найоб'єктивніша інформація може бути використана з цією метою. І не лише критична, а найпатетичніша, найхвалебніша література. Хіба з цією метою не можуть бути використані, напр., опуси Є. Шабліовського? Чи не такого роду писання якраз найбільше компромітують нашу літературу і культуру?

Я б не зупинявся на розгляді листа Зіновії Франко — тим більше, що лист написаний після серії допитів в КГБ. Але тим він і небезпечний. Цей лист відроджує сумнозвісні самозвинувачення 30-их років, навіть фразеологія та ж сама. Як у відкритому листі Зіновії Франко, так і в повідомленні про виключення із СПУ Івана Дзюби, звинувачення в антирадянській діяльності (без будь-якої конкретної характеристики самої діяльності!) навішується як ярлик. В цьому полягає грізна небезпека цих звинувачень. Оскільки за соціалізму ідеологія і управління соціальними процесами повинні носити науковий характер, то визначення ознак радянської і соціалістичної прерогативи мусить належати науковим установам — насамперед науково-дослідним АН УРСР і АН СРСР. Якраз на виробленні цими установами критеріях і рекомендаціях мусять ґрунтувати свою діяльність керівні партійні органи. Звичайно, кожна кваліфікація повинна здійснюватись при найширшій участі робітничої класи.

Дуже дивно, коли визначення того, що вважати антирадянським і антисоціалістичним віддається на відкуп

слідчим органам, а то і окремим слідчим КГБ. А відтак той, чи інший слідчий діє згідно з своїми суб'єктивними уявленнями про соціалізм і радянську владу. Але говорить він так; "Якщо ви не з нами, то ви проти нас", що в його вустах означає "А раз ви проти нас, то ви проти радянської влади і проти соціалізму, бо ж ми (читай: я) це і є радянська влада". Раз ви проти радянської влади, то проти вас треба боротись — якщо не можливо вас переконати (бо ви упереджені), то треба зробити неможливим ваше існування. Проста логіка. Звичайні слідчі і репресивні органи не є владою радянською, але виконавчою, і не повинні на себе брати ту роль, яку в нашому суспільстві належить виконувати науковим установам, партійним організаціям, всій робітничій класі. Справу не рятує залучення до оцінки тих чи інших матеріалів окремих експертів — спеціалістів в галузі гуманітарних наук. Поперше, експерт переважно отримує матеріал уже вилучений слідчими органами як крамольний і це не абияк тяжіє над його психікою. А подруге, там, де оцінюється погляди, ідеї, — індивідуальна оцінка несе на собі вантаж суб'єктивізму. Тож в одній же галузі можуть цілком протилежно тлумачити одну і ту ж ідею. Цей суб'єктивізм тим більше посилюється, що при виборі експертів слідчі органи виходять із своїх власних уподобань. Те, що робиться зараз на Україні, не вкладається ні в які рамки здорового глузду, я вже не кажу про якийсь елементарний гуманізм. Арешти, обшуки, виклики у КГБ. Викликають і проводять "розмови" з людьми, запідозреними в націоналізмі виключно тому, що посміли співати в самодіяльному хорі "Гомін". Після серії таких розмов хор "Гомін" перестав існувати. Колишнього керівника хору, кандидата мистецтвознавства Леопольда Яценка хапають і кидають на деякий час у в'язницю "за тунєдство". До розряду підозрілого виду діяльності попали навіть новорічні колядки. Широко застосовуються різного роду перестороги і погрози: напередодні 22 травня — дня перевезення тіла Шевченка на Україну — переведена серія таких пересторог погрозливого характеру з вимогою не приходити до пам'ятника Т.Г. Шевченка. Будь-який протест проти насильства породжує як реакцію лише чергове насильство над тим, хто протестує.

Якщо учасникам протесту проти політичних процесів 1965 року їх мужність коштувала вимушеного безробіття, то тепер уживають більш радикальні заходи. Досить було членові КПРС, бувшому позаштатному працівнику КГБ, завідувачу фондами музею народної архітектури і побуту Української РСР Борису Ковгару виступити з листами до слідчого, в яких показуються неприглядні методи слідства щодо нині заарештованих, як він був негайно заарештований і перебуває у в'язниці.

Хоч вище я намагався говорити переважно про порушення соціалістичної демократії і законности, але все, що тепер діється на Україні, має інший суттєвий бік. Названі факти, так чи інакше, мусять розглядатися в пляні національної політики на Україні. Місцевий характер репресій відразу впадає в око. Складається враження, що всі названі (а ще більше не названі) факти є виявом якоїсь вакханалії україноненависницьких сил. І все це напередодні святкування 50-річчя утворення СРСР. Характерний ідеологічний фон, на якому все це відбувається. Замість того, щоб критично оглянути наші державно-правові і партійні структури під кутом зору поліпшення національних стосунків і усунення всього, що здатне хоч якнебудь ущемлювати національні інтереси, обрано шлях безвідповідальної патетики і пустопорожнього славослів'я.

Комусь припало до серця змінювати дружбу народів з допомогою словесного возвеличення ролі російського народу та на різний лад повторюваних запевнень в любові до нього з боку інших народів. Невже організатори і виконавці цього не розуміють, що тим досягнеться щось протилежне — бо і в найнаївніших і найпростіших людей примітивізм і приторність всієї тієї фразеології викликає лише іронію? Але характерне вістря всієї цієї балаканини — поруч з клятвами про дружбу і взаємну любов, піддається нищівній критиці український націоналізм (як він тлумачиться, уже видно з вищезгаданого). Про великодержавний російський шовінізм ніде ні слова — його не було, немає, не може бути. Дуже дивний спосіб зміцнити дружбу народів.

Звертаючись з цим листом до ЦК КПРС, виходжу із передумови, що найвищий партійний орган несе основну відповідальність за збереження соціалістичної законности і послідовне проведення принципів інтернаціоналізму.

Необхідно вчасно зупинитись. Засудження когонебудь із таких людей як Іван Дзюба, Іван Світличний, Євген Сверстюк, Василь Стус стане національною ганьбою України. Ця ганьба ляже чорною тінню на душу кожного культурного українця. Її не зігнати і багатьма в'язанками пишних фраз.

Зважаючи умови, в яких подається цей лист, мені важко повірити в конструктивну реакцію на нього. Хоч я не виступаю ні в ролі відповідального, ні в ролі свідка, ні в ролі якимось чином приреченого до тієї справи, що нині іменується "справою Добоша", після подання цього листа я напевне теж буду віднесений до якоїсь класи "ворогів". Але в даному разі це для мене байдуже: *я не хочу*, навіть у формі вичікування, нести відповідальність за все те, що тепер ім'ям партії робиться на Україні. Навпаки, оскільки мені добре відомі погляди і діяльність

більшості з-поміж заарештованих, оскільки я не вважаю ці погляди і діяльність антирадянськими, поділяю їх, то — в ім'я задоволення покликів мого власного сумління прошу заарештувати і судити мене також.

Член КПРС
Кандидат філософських наук
Науковий співробітник Інституту філософії
АН УРСР
В. С. ЛІСОВИЙ

Нації СРСР у перспективі 2000 року

Роман Шпорлюк

Західні дослідники національного питання вже протягом років дискутують над демографічними процесами в СРСР і їх можливим впливом на міжнаціональні відносини. Особливо багато пишеться про російсько-середньоазійські стосунки у перспективі двох-трьох десятиліть, тобто до 2000 року. Згідно з передбаченнями демографів, приріст населення в європейській частині Союзу, де він і сьогодні є низький, залишиться такий самий, якщо не падатиме далі, зате в Середній Азії (у тому числі в Казахстані) і на Кавказі він залишиться високим. Такий диференціал у прирості населення матиме вплив на формування кадрів працездатного населення, на національний склад військовозобов'язаних (призовників), на територіяльну нерівновагу в робочій силі, міграцію, і цілу низку інших проблем. (Між іншим, на справи мови навчання в школах, пресову і видавничу політику і т. д.).

Без огляду на те, як ті чи інші вчені оцінюють спроможність радянської системи розв'язати наслідки демографічного вибуху в Азії, вони одноставно визнають велике значення цього явища. У літературі звернули на себе увагу студії Роберта Люїса, Ральфа Клема, Терези Раковської-Гармстовн, Джеймса Крічлова та інших про демографічні тенденції в Середній Азії і їх вплив на політику, економіку і культуру Узбекистану, Таджикистану, Казахстану і т. д. Декілька із згаданих вчених є авторами розділів у новій і дуже солідній збірці п. з. *Націоналізм в СРСР і Східній Європі за Брежнєва і Косигіна* (В-во Детройтського університету, 1977)*.

Дуже цікаву й контроверсійну статтю про демографічні перспективи СРСР опублікували професори Роберт Люїс (згаданий вище) і його частий співавтор Річард Ровленд, під прокативним заголовком "Схід є Захід і Захід є Схід... Пере-

*Цей солідний том, у якому поміщено доповіді з наукової конференції, що відбулася у 1975 році з ініціативи і при видатній допомозі українських організацій Детройту, заслуговує на окреме обговорення, тут обмежуємося лише згадкою. (На українські теми у томі пишуть Боцюрків, Ісаїв, Савчук і Степаненко). Редактор книжки Джордж В. Симмондс (*Nationalism in the USSR and Eastern Europe in the Era of Brezhnev and Kosygin*).

міщення населення в СРСР і його імпакт на суспільство". Автори аргументують, що як економічні фактори вирішують, що турки, альжирці чи порторіканці їдуть шукати роботи в Європі чи Америці, так у недалекому майбутньому узбеки, казахи і таджики появляться в європейській частині Союзу і на Сибірі. Тези авторів уже від довгого часу є предметом дискусій на советологічних конференціях (стаття була виголошена як доповідь на конференції у Колюмбійському університеті 1975 року) і заслуговують на увагу. (Див. *Інтернаціонал Міґрейшен Ревю*, том XI, число 1, весна 1977).

Особливе місце в літературі теми становить студія Меррея Фешбека і Стівена Рапавого, поміщена в томі *Советська економіка у новій перспективі*. Це збірка доповідей, підготованих групою вчених, працівників федерального уряду і професорів університетів, на замовлення Спільного економічного комітету Конгресу США.* Автори передбачають, що в 1976-80 роках Середня Азія і Закавказзя дадуть 44,6% приросту населення СРСР у працездатному віці; у 1981-85 роках цей відсоток дорівнюватиме 131! (Це значить, що інші частини СРСР, у тому числі Україна, не будуть мати приросту у порівнянні з попереднім п'ятиліттям, а, навпаки, зменшиться у них кількість працездатного населення. Весь чистий прибуток буде за рахунок Середньої Азії і Закавказзя). У п'ятилітті 1986-90 ті ж два райони Союзу дадуть 122 відсотки приросту, а в 1996-2000 роках їхня частка зменшиться до 67,5%.

Читачам, яким подібного роду теми не є близькі, буде, може, цікаво знати, що різні органи федерального уряду США систематично підготовляють демографічні оцінки і прогнози для різних частин і країн світу. Матеріяли ці публікуються, і їх можна досить дешево придбати. Ще два роки тому Бюро перепису населення Департаменту торгівлі опублікувало *Проекцію населення СРСР і восьми складових частин за віком і статтю: 1973 — 2000*. Автор Годфрі Болдвін зробив проекцію в чотирьох т. зв. серіях, приймаючи кілька можливих демографічних моделей за період до 2000 року. За його даними, населення всього СРСР у 2000 році

**Soviet Economy in a New Perspective. A Compendium of Papers submitted to the Joint Economic Committee, Congress of the United States. October 16, 1976. U. S. Government Printing Office, Washington D. C., 1976. 821 pp.* Студія Фешбека і Рапавого має заголовок "Тренди і політика у радянському населенні і робочій силі".

становитиме від 290,6 млн до 343,3 млн населення України — від 49,8 до 57,4 млн. Як бачимо, населення України збільшиться мало (47 млн у 1970 році). Також Російська республіка зросте мало, досягаючи від 137,1 до 157,7 млн, тим часом як у році 1970 вона мала 130 млн. Усі "серії" прогнози передбачають, що Росія не буде мати більшості населення СРСР у 2000.*

Етнодемографічні перспективи СРСР цікавлять західних дослідників не менше, ніж теперішні національні відносини. Існує на цю тему широка наукова і публіцистична література. Тема ця хвилює і радянських публіцистів і демографів. Досі однак ніхто з них не відважився зробити проєкцію з дотеперішніх етнічних тенденцій у майбутнє. З яким хвилюванням, отже, ми взяли до рук примірник книжки, щойно виданої в Москві, яка таку проєкцію дає! Г. А. Бондарська у книжці п. з. *Рождаемость в СССР (Этнодемографический аспект)* дає гіпотетичну екстраполяцію розміру 15 націй СРСР, що мають свої союзні республіки до 2000 року, при чому виходить з їх демографічної структури до 1970 року. (Отже, як вона сама підкреслює, це не передбачення, а власне екстраполяція тенденцій, які напевне в дійсності не залишаться такими самими). Тим не менш подібні проєкції є цікаві і корисні: вони помагають бачити гостріше, яскравіше сучасність. Бондарська не подає абсолютних чисел за 2000 рік, а тільки відсоткові відношення на не дуже ясній графі до стану за рік 1970, який дорівнює 100%, але на нашому кишеньковому калькуляторі ми виконали відповідні рахунки і ось наші "відкриття".

Перш за все, ми підраховали що Бондарська передбачає збільшення усіх 15 націй разом узятих на 33 відсотки (точніше — 32,51). Ми прийняли, що всі інші разом узяті національності (серед них є і відносно дуже чисельні, наприклад, татари, євреї, німці, башкири) також збільшать чисельність на 32,51% і що таким чином населення СРСР у 2000 році буде 320,3 млн (у 1970 році було 241,7 млн).

**Projections of the Population of the U. S. S. R. and Eight Subdivisions . By Age and Sex: 1973 to 2000.* U. S. Department of Commerce, Social and Economic Statistics Administration, Bureau of the Census, Series P-91, No. 24. June 1975. For sale by the Superintendent of Documents, U. S. Government Printing Office, Washington, D. C. 20402. Price 85 cents, domestic postpaid. Також працю про економіку СРСР можна замовити поштою, пишучи до суперінтенданта документів.

Нації СРСР зростуть до 2000 року в такому відсотковому стосунку, приймаючи їх чисельність у 1970 році за 100:*

Нація	кількість у 1970 (тис.)	2000 у % до 1970	кількість у 2000 (тис.)	абсолютний приріст (тис.)
киргизи	1452	326	4734	3282
туркмени	1525	320	4880	3355
узбеки	9195	315	28964	19769
таджики	2136	312	6664	4528
азербай- джанці	4380	260	11388	7008
казахи	5299	257	13618	8319
вірмени	3559	164	5816	2278
молдавани	2698	154	4155	1457
грузини	3245	136	4413	1168
білоруси	9052	122	11043	1991
литовці	2665	121	3225	560
росіяни	129015	110	141917	12902
українці	40753	110	44828	4075
естонці	1007	103	1037	30
латвійці	1430	97	1387	-43
разом	217411	133	288090	70679
інші народи	24309	133	32212	7903
СРСР	241720	133	320302	78582

Числами, що тут подані, можна "гратися" на різні способи. Залишаючи ці можливості уяві і зацікавленням читачів, обмежимося одним-двома аспектами проблеми. Перше, що звертає на себе увагу, — це контраст у темпах зростання між європейськими народами, з одного боку, і народами Середньої Азії і Кавказу — з другого. Всі європейці, крім молдаван, зростатимуть нижче середньорадянського рівня; всі азійці — вище. Українці і росіяни (їх приріст ми оцінили на 10%, на рисунку Бондарської їхні відсоткові "криві" у 2000 році збігаються, хоч, можливо, росіяни зареєструють трошки більший приріст: вони у порядкувому списку йдуть перед українцями, але поза одинадцятьма

*Всі обрахунки виконав автор цієї статті на підставі рис. 5 у книжці Бондарської, стор. 93.

народами, які мають більший приріст) матимуть приріст на рівні одної третини радянського приросту. Це стосується двох найчисленніших народів і вже становить собою гідне уваги явище. Феноменальний приріст буде зареєстрований у Середній Азії. Узбеки і казахи стануть потужними націями, а всі інші народи району збільшать чисельність більше, ніж удвоє. Народи європейської частини відносно зменшать свою частку в населенні. Латвійці можуть і абсолютно зменшитися, якщо теперішні тенденції народжуваності там не зміняться на краще.

У цілому, за нашими рахунками, народи європейської частини СРСР — крім росіян — зростуть з 57,6 млн у 1970 році до 65,7 млн у 2000. Їх частка у населенні СРСР зменшиться з 24% до 20,5%. Народи Середньої Азії і Кавказу у той же час зростуть з 30,8 до 80,5 млн — чистий прибуток майже 50 мільйонів! Їх частка у населенні СРСР подвоїться: від 12,7 до 25,1 відсотків.

Росіяни, які становили 53,4% населення СРСР у 1970, спадуть до 44,3 у 2000. (Тут не враховується збільшення через асиміляцію, яка без сумніву відіграє роль у загальному зростанні числа росіян). Якщо в 1970 році росіяни були численніші азіяців і кавказців у відношенні більше, ніж чотири до одного, у 2000 році це відношення має бути менше, ніж два до одного. Така революційна зміна демографічних пропорцій неминуче ставить проблему майбутнього росіян і їхніх європейських помічників (помічників де факто; чи їм самим це подобається, чи ні, з погляду місцевого населення не має значення) в Азії, українців перш за все. Друга велика проблема — це перспектива масового переселення узбеків, таджиків і т. д. до Москви, Ленінграду, Києва, Одеси, Риги. Географ Роберт Люїс переконаний, що ця друга можливість стане дійсністю в 1980-их роках. Інші заперечують, покликаючися на мовні, культурні й інші різниці між слов'янами і мусулманськими народами. Люїс відповідає, що ті різниці не більші, ніж різниці між французами, німцями і швайцарцями, з одного боку, і турками, альжирцями і греками — з другого. (На нашу думку, аналогія Люїса не зовсім прикладається до СРСР: у Туреччині і Югославії серед міського населення не переважають німці, шведи і французи, тим часом як великі міста Середньої Азії є російські, з домішкою українців і т. д.).

Мета цієї замітки звернути увагу на певні тенденції в етнодемографічному розвитку. Читачам залишаємо міркувати про політичні імплікації і можливі наслідки тих тенденцій.

Клопоти французької компартії

Влодзімеж Шнарбаховський

Щойно 30 і 31 грудня 1976 року паризький *Ле Монд* опублікував доповідь Жана Елленштейна про значення XX з'їзду КПРС і ревеляції Хрущова про злочини Сталіна. Ця доповідь була виголошена ще в березні того ж року в Інституті славистичних студій у Парижі з приводу 20-річчя XX з'їзду КПРС.

Елленштейн стверджує найперше, що XX з'їзд КПРС увійде в історію, бо він "перекреслив трагічні наслідки сталінізму, знищив міти, створені на протязі десятиків років у Радянському Союзі і за кордоном. Значення і ревеляції з'їзду були величезні, як також його визвольна напруга. Тому заслуга Хрущова велика і тривала, не зважаючи на те, що і на нього спадає частина вини за політику Сталіна, і на те, що сам Хрущов робив всілякі помилки як на XX з'їзді, так і пізніше".

З другого боку, Елленштейн говорив, що "XX з'їзд не розв'язав висунених на ньому проблем і не пішов послідовно до кінця обраним шляхом. Це дуже обмежило його значення. Так склалося тому, що він не дослідив причин постання сталінізму, обмежуючися скиненням відповідальності на особисті прикмети характеру Сталіна, Єжова і Берії. Тим часом джерела сталінізму корінилися в самих умовах переходу Росії до соціалізму і його будови, в способі функціонування радянської держави і в політичній системі, яка народилася з революції 1917 року".

Отже, Елленштейн повторює з двадцятилітнім запізненням оцінку, яку вже висловив Тольятті й італійська компартія. Натомість він пригадує, що в СРСР після ревеляцій Хрущова "зменшено всевладність політичної поліції та усунено більшість її керівників". Говорячи про оголошення амністії, видані до з'їзду і після нього, він підкреслює, що завдяки тому більшість політичних в'язнів звільнено з таборів. Характеристичне при тому, що згадуючи про це, французький комуніст посилається на свідчення Солженіцина в третьому томі *ГУЛагу*. Елленштейн твердить далі, що після XX з'їзду "права одиниці в СРСР забезпечено краще перед сваволею влади".

Викриття Хрущова зруйнували міти, на які спиралася сталінська ідеологія в країнах, де влада була в руках компартій, а також у країнах, де компартії не були при владі. До мітів Елленштейн зараховує "непомильність" вождя як у теорії, так і в політичній практиці, конечність досягнень і нібито відсутність помилок у будові соціалізму в СРСР, а також "перетворення

радянського досвіду на загальний модель шляху до соціалізму і його побудови". Елленстейн твердить, що він знає важкі життєві умови в Росії до 1917 року і труднощі побудови соціалізму в СРСР; тому він не з тих, хто легковажить досягнення радянського експерименту. Тож, на його думку, не можна не бачити факту постанови і втримання окремого, специфічного радянського "способу соціалістичної продукції". Сталінській ідеології він закидає, що вона прагнула "увіковічнити в часі й узагальнити в просторі цей радянський експеримент"; не зважаючи на різні історичні й географічні умови"; а також те, що вона "повнотою приховувала невдачі радянської системи".

Він замислюється над тим, як могло дійти до того, що в різних країнах світу мільйони комуністів повірили в сталінські міти, і з'ясовує, що це сталося з двох причин. З одного боку, ці міти базувалися на таких історичних реаліях, як політика імперіалізму, як "уявні господарські і культурні досягнення СРСР" і його перемога над Гітлером. З другого боку, вони базувалися на брехні, яку подавано за правду. До неї належать зізнання в ніколи не заподіяних злочинах людей, обвинувачених під час великих чисток, а також підмальовування дійсності в ділянці господарських досягнень.

З цього погляду викриття Хрущова зруйнували систему брехні, яку будовано великими зусиллями. Елленстейн пише:

Одночасно Хрущов пробував перекинути міст між зруйнованою сталінською й новою ідеологією. Ця нова ідеологія представляє Радянський Союз очищеним від бруду, витвору характерів Сталіна і Берії; він іде до блискучого майбутнього шляхом збільшеної масової продукції і споживання; веде міжнародну політику миру; викоринює націоналізм і бюрократію. На місце сталінського міту Хрущов висунув візію раю на землі, і то в недалекому майбутньому. Наступні з'їзди КПРС — XXI і XXII — уточнили цю нову лінію в семиріччі і новій програмі.

Окрім того, XX з'їзд висунув два нові гасла, які мали служити зміцненню нової ідеології: проголошення можливого мирного співіснування і твердження, що "форми переходу до соціалізму будуть шораз більше різномірні", а також визнання того, що в деяких країнах буде можливий мирний перехід від капіталізму до соціалізму на основі існуючого парламентарного устрою. Це означало визнання "демократичного шляху до влади.

У другій частині своїх міркувань Елленстейн говорить про всілякі обмеження, що їх накиннули новій політиці Хрущова ті, що скинули його в 1964 році. Ці обмеження мали своє джерело не лише в недостатності теоретичних знань Хрущова щодо причин постанови сталінізму, але перш за все в опорі значної частини радянського

керівництва новій лінії. Елленштейн пише: "Широким обсягом критики Сталіна, а також практик партії і радянської держави Хрущов вразив до живого більшість комуністів, особливо співвідповідальних за злочини минулого часу. Адже жоден з вищих функціонерів не міг не знати про злочини Сталіна і не міг не брати в них участі. Саме це було причиною опору в КПРС проти нової лінії. Цей опір виявився особливо гостро на XXII з'їзді, коли піднесено питання про усунення деяких керівних діячів партії і підготову судових процесів над ними".

Елленштейн думає, що цей опір почався вже перед XX з'їздом і спричинився до того, що Хрущов мусів виголосити свої викриття в справі Сталіна на таємному засіданні. Опір посилювався і після з'їзду, так що Хрущов опинився в Президії ЦК КПРС у червні 1957 року в меншості. Від падіння врятував його тільки з поспіхом скликаний пленум ЦК, на якому він диспонував більшістю голосів. Але врешті цей опір, скерований на відновлення давніх метод, спричинив усунення Хрущова в жовтні 1964 року.

У другій частині своїх висновків Елленштейн розглядає, чому десталінізація, яку розпочав Хрущов, була не повною і не послідовною і чому після його усунення під керівництвом Брежнєва почався поворот до давніх метод. Він пише:

Роля, яку в подіях, викритих Хрущовим, відіграв він сам і більшість його прихильників, утруднювала їм вільне розв'язання всіх проблем, які впливали з еволюції, що тривала в СРСР і в КПРС від часу смерті Леніна. Деякі проблеми просто промовчано: передусім обсяг репресій, картина яких у таємній доповіді Хрущова висвітлена цілком недостатньо. Не зважаючи на брак вичерпних офіційних джерел, і з цієї причини на різниці в оцінках, ніхто нині не заперечить, що число засланих до таборів обраховується мільйонами, як і число замордованих. Поза виявленими числами стосовно засланих калмиків, чеченців, надволзьких німців і кримських татар, не оголошено жодних числових даних про ГУЛаг. Немає також даних про ліквідованих членів Політбюро Косіора, Постишева, Рудзутак, про засуджених у показових московських процесах і про масові страти більшості керівників і діячів більшовицької революції. Нікого з них не реабілітовано, хоча проминуло вже двадцять років від XX з'їзду і сорок років з того часу, коли їх тортуровано і розстрілювано.

Не порушено також на XX з'їзді справ культури, ставлення до інтелігенції, до російського великодержавного націоналізму і його наслідків, а також до ролі бюрократії. Єдина Панкратова виступила відважно на пленумі проти підручників історії, в яких вихвалявся російський імперіялізм за підбої в Азії до 1917 року. А чи ж сталінізм не є якимось виявом бюрократії й націоналізму? Промовчано також антисемітизм після другої світової війни. Повністю зігноровано методи колективізації, а вона була одною з безпосередніх причин постання сталінізму.

Елленстейн пригадує, що Хрущову, як співвідповідальному за злочини Сталіна, важко було розв'язувати ці проблеми. "Проте це не міняє факту, що його ухилення стало поважною перешкодою, коли йшлося про розв'язання інших проблем, висунених ХХ з'їздом". Як Тольятті вже 1956 року, Елленстейн звертає увагу на те, що "аналіза причин, які довели до тих трагічних подій, була зроблена на ХХ з'їзді і Хрущовим дуже поверхово". Крім того, він вважає за помилку і непослідовність звальювати все зло на культ особи. Нове гасло, яке постало тоді: "За все відповідає Сталін", — замінило попереднє гасло: "Усе є заслугою Сталіна".

Але не лише це та ще інші непослідовності Хрущова дивують французького комуніста. Ще більше дивує його, що ХХ з'їзд не обговорював основних проблем демократії в соціалістичному устрої. Елленстейн визнає, що таємна доповідь Хрущова "пробила значний, хоч не повний вилом у стіні сталінізму". Але закидає Хрущову, що він не сказав усієї історичної правди про Радянський Союз і не вияснив раціонально і по-марксистськи, що саме уможливило постановня сталінізму. Елленстейн робить це сам. Цитуємо уривки з його довгих висновків:

У 1922 році у висліді громадянської війни комуністична партія перебрала тотальну владу в Росії. Не було там жодних громадянських свобод, а в самій партії не стосовано демократичних метод. Це зовсім не впливало з засад соціалізму: склалися на це просто різні причини, зокрема умови, накинені розвитком випадків, в обставинах яких довелося будувати соціалізм; брак демократичних структур і традиції в царській Росії; громадянська війна; вороже ставлення до СРСР з боку закордонних урядів. Проте, байдуже чому, залишається фактом, що Радянський Союз не створив демократичної політичної системи в своєму історичному розвитку.

Наростання потужности влади і відповідальности держави, яка керувала дослвно всім, витворювало нові поважні небезпеки. Систему монопартії, яка керувала державою, посилено проголошенням марксизму як обов'язкової для всіх філософії. Утотоження партії з державою і визнання її ідеології за єдину й обов'язкову є особливо загрозливим, коли держава одночасно виконує вирішальну господарську, суспільну і культурну ролю. Тим більше, коли відбувається це в суспільстві, яке має сільсько-господарський і архаїчний характер, а з культурного погляду недостатньо розвинене.

Елленстейн виголошує тут типове для "єврокомуністів" твердження, що застосування соціалістичних метод продукції не автоматично приводить до постановня демократичної системи і не є гарантією перед небезпекою "деспотії держави". Він визнає, одначе, що, не зважаючи на "запізнення, викликані як громадянською і зовнішньою війною, так і бюрократією і сталінським терором,

Радянський Союз здобувся на прогрес у розвитку господарства і культури". Але він бачить, що "якраз цей розвиток довів до загострення суперечности між демократичними вимогами економічного і суспільного життя і політичною системою, яка, особливо від початку тридцятих років, щораз більше віддалялася від демократії".

Цей фрагмент роздумів про радянський устрій французький комуніст закінчує висловом, що під час XX з'їзду, "правда, існували в СРСР елементи соціалізму, але це був соціалізм господарської і культурної недорозвинености".

Елленстейн думає також, що XX з'їзд був по суті результатом зусиль небагатьох одиниць, які в мисленні випередили більшість радянських керівників. На жаль, ці одиниці "не могли або не захотіли поставити ясно основних проблем радянської політичної системи, метод функціонування держави, справи громадянських свобод й обов'язкової державної філософії". А все ж це було результатом "диктаторського шляху до соціалізму" і вимагало розв'язки. Елленстейн переконаний, що не можна применшувати значення деяких реформ Хрущова ((колективне керівництво, повернення до нормальних форм партійного життя, відновлення соціалістичної законности), але стверджує, що цього не вистачало і воно ніяк не забезпечувало послідовного руху по новому шляху, не забезпечувало Радянський Союз перед поверненням до помилок минулого. Це повернення помітне, коли обсервувати еволюцію відносин в СРСР після усунення Хрущова. А сталося так тому, що після XX з'їзду "істотні прикмети сталінської системи залишилися в силі разом з супровідними наслідками. Ці наслідки були негативні, але приносили всілякі вигоди тим, хто панує".

"Характеристичним є те, що XXV з'їзд, точно двадцять років після XX з'їзду, промовчав цю річницю повністю, як і вся радянська преса".

Опублікована з 9-місячним запізненням в газеті *Le Monde* доповідь Елленстейна викликала сенсацію, бож на протязі майже двадцятьох років Французька компартія твердила, що викриття, "приписувані" Хрущову, були зфабриковані імперіялістами. Товаришів, які посилалися на них, просто усунено з партії. Після кількох невдалих спроб "зберегти обличчя" новими крутіствами, Політбюро КПФ визнало, хоч не повнотою, брехню в заяві на шпальтах партійної газети *Юманіте*. Виринає, одначе, питання, наскільки "таємною" була доповідь Хрущова. Це не чисто реторичне питання. Справа набрала актуальности після оголошення в січні 1977 року заяви Політичного бюро Французької компартії на

цю тему. Ця заява спирається на свідчення двох ще живих делегатів КПФ на XX з'їзд КПРС, Коньйота і Доаза. Два інші делегати — колишні генеральні секретарі за чергою Торез і Дюкльо — не живуть. Коньйот і Доаз ствердили, що делегація КПФ дістала на кілька годин для ознайомлення повний текст "таємної доповіді" Хрущова наступного дня після її виголошення. Одночасно повідомлено французьких делегатів, що доповідь має таємний характер і не вільно робити з неї жодних виписок і не говорити, що така доповідь була. Французи пристосувалися до цих вимог. Коли ж кілька місяців пізніше, у червні 1956 року, американський Державний департамент виявив текст таємних ревелляцій Хрущова, керівництво Французької компартії звернулося до ЦК КПРС, щоб дістати копію тексту. Але КПРС ніколи не задоволила цієї просьби.

Проблема, чи керівництво КПФ знало про злочини Сталіна, виявлені Хрущовим, має не лише історичне значення. Це в'яжеться безпосередньо з питанням, якою мірою можна довіряти запевненням Французької компартії, що вона стала на шлях демократичного плюралізму, нового критичного підходу до радянських репресій супроти опонентів і, врешті, з питанням переходу КПФ на позиції єврокомунізму.

Тольятті був перший, що зрозумів ролю XX з'їзду, Марше — останній. Пригадаймо: у червні 1956 року генеральний секретар Італійської компартії, у зв'язку з кризою, що її викликала серед її членів публікація в американській пресі таємної доповіді Хрущова і проголошення на з'їзді десталінізації, проголосив у відомому інтерв'ю для місячника *Нуові аргументі* гасло поліцентризму і автономії окремих комуністичних партій супроти Кремлю. Обурений Торез негайно вислав до Хрущова делегацію з двома вимогами: спростувати ревелляції і закликати до порядку Тольятті. Хрущов виконав тільки другу вимогу, тобто ЦК КПРС оголосив Тольятті догану за його висловлення, ніби за панування Сталіна дійшло до переродження радянської системи.

За деякий час Французька компартія визнала існування "таємної доповіді" Хрущова, але вперто твердила, що її текст не подано до загального відома. Так, наприклад, інформує офіційна *Історія КПФ* 1964 року. Так само написав у своїх *Спогадах* генеральний секретар КПФ Дюкльо, який нещодавно помер. Він висловив навіть лицемірний жаль, що познайомився з текстом таємної доповіді щойно з "буржуазної" преси. Пізніше якимось призабуто всю цю справу. Буря постала поновно щойно після публікації в *Ле Монд* доповіді Елленстейна, а зокрема його твердження, що французька делегація на з'їзд у Москві дістала для ознайомлення повний текст таємної доповіді Хрущова. Наступного дня *Юманіте* в редакційній нотатці "категорично

заперечила” цю інформацію Елленстейна, якого демонстративно не названо навіть “товаришем”. Справжньою, одначе, причиною обурення *Юманіте* було те, що інформація Елленстейна розкрила брехню натоді свіжих тверджень (14 грудня 1970) члена Політбюра КПФ Жана Канапи. Канапа взяв слово в телевізійній дискусії про фільм *Аве* (визнання). Цей фільм розкриває вимушені визнання обвинуваченого в сталінському показовому процесі у Чехо-Словаччині в не поповнених злочинах. Канапа в дискусії запевнив, що Французька компартія нічого ніколи не знала про сталінські злочини і показові процеси. На закид відомого соціолога і письменника Раймона Арона, що це брехня, Канапа не лише повторив свої запевнення в інтерв'ю для *Юманіте-діманш* 24 грудня, але й додав: “Якби якась комуністична партія сказала нам, що подібні процеси є справді чимось жахливим, але що для оборони соціалізму треба часом засудити невинних, то ми (тобто французькі комуністи — В. Ш.) кричали б з обурення!”

Негайно після цієї заяви взяв слово тижневик французьких комуністичних дисидентів *Політік-ебдо*. Він опублікував свідчення двох колишніх членів Французької компартії Жана Пронто і Моріса Крігеля-Вальрімона, які повнотою заперечують твердження Жана Канапи, що керівництво КПФ не знало таємної доповіді Хрущова. Ось скорочено свідчення колишніх членів ЦК КПФ:

Невдовзі після XX з'їзду в Москві Пронто поїхав до Польщі від імені КПФ на якийсь конгрес економістів. У Варшаві запитав його один з членів керівництва Польської об'єднаної робітничої партії, яке враження викликала доповідь Хрущова серед членів ЦК КПФ. Пронто почав оповідати про обговорення на пленумі французького ЦК першої офіційної доповіді Хрущова. Поляк перервав його і запитав просто: “А що ви думаєте про таємну доповідь?” Пронто відповів, що він нічого про неї не знає. “Алеж це незвичайно важливе, ви мусите негайно познайомитися з цим документом”, — відповів польський співрозмовник і дав французькому товаришеві текст доповіді Хрущова, а також привів перекладача, який переповів йому текст. Пронто зробив собі багато виписок і негайно після повернення до Парижу пішов до Тореза, заявляючи, що він “знає доповідь”. “Яку доповідь?” — запитав Торез. “Таємну доповідь Хрущова”. “Не було жодної таємної доповіді”, — відповів Торез. Роздратований Пронто вийняв з теки свої записки, зроблені в Польщі. Тоді Торез: “Гаразд. Ви дістали цей текст. Треба було мені це сказати відразу”. І додав: “На всякий випадок пам'ятайте, товаришу Пронто, про одне: ця доповідь взагалі не існує. Незабаром покрие її повна мовчанка. Вам, отже, не вільно нікому говорити про це”.

Пронто і Крігель-Вальрімон пов'язують цей епізод і поставу

Тореза до питання таємної доповіді Хрущова з участю генерального секретаря Французької компартії в інтригах Молотова та інших членів радянської "антипартійної групи", яка мала на меті усунути Хрущова в 1956-57 роках.

Торез накинув Французькій компартії двадцятирічну мовчанку про викриття Хрущова, тому вірний цьому дорученню Канапа ще в грудні минулого року двічі заявив — через телевізію, а пізніше в партійній пресі, — що французькі комуністи нічого не знали про злочини Сталіна. Свідчення Пронто, натепер дисидента, але під час XX з'їзду КПРС члена ЦК КПФ, а також публікація в *Ле Монд* висновків Елленстейна про "значення і помилки з'їзду" примусили Політбюро КПФ змінити тактику, відкликати брехню і визнати в комюніке від 13 січня ц. р., що найвищі партійні керівники і деякі довірені особи знали про викриття Хрущова вже наступного дня після їх виголошення. Не зважаючи на цю самокритику, а радше навпаки, в наслідок умов, які довели до самокритики, нова політика Французької компартії, її заява про визнання демократичних засад, ідеологічного та політичного плюралізму, а також незалежності від Москви втратили дуже багато довір'я в оцінці преси і суспільства.

НОВЕ ВИДАННЯ ПРАВОПИСУ

І. Володимир Манастирський

Пантелеймон Ковалів, *Український Правопис*. Видано Науковим Товариством ім. Шевченка. Нью-Йорк, 1976. Наукове Товариство ім. Шевченка (США), Українська Вільна Академія Наук (Канада), Шкільна Рада Українського Конгресового Комітету Америки ухвалюють цей правопис до вжитку. За НТШ: Проф. Д-р Осип Андрушків, Проф. Д-р Василь Лев; за УВАН: Д-р М. І. Мандрика, Проф. Д-р Ярослав Рудницький; за ШР УККА: Д-р Едвард Жарський. Редактор Борис Берест.

У передмові редактора подано, що кінцеву коректу читав Проф. Д-р Яків П. Гурський.

Зразу виникає питання, яке відношення до правопису має не наукова, а громадська установа — ШР УККА? Це ж не льокальний правопис для США. А якби й шкільні ради мали брати участь у схвалюванні правописів, то слід би це зробити і радам Канади, Німеччини, Австралії і т. д.

На початку правопису є сторінка цитат: "Проф. д-р П. Ковалів писав". Одна з цитат: "Правопис — та ж будівля, що міцність свою завдячує твердій науковій підваліні". Опісля передмова редактора і передмова автора. До них ще повернемося.

Зараз на перших сторінках тексту, у транслітерації (стор. 12-13), є поважні помилки і неточності. У науковій транслітерації явно помилково надруковано "-e (після приголосних)", хоч там мало бути *-ie*. Але справа в тому, що наукова транслітерація не знає йотованих голосних у формі *ia, ie, iu* (див. ЕУ I, 364). Це якась самовільна зміна! А в практичній англійській транслітерації додано цілком незрозуміле "ÿ - i (окремо)", без будь-якого прикладу і пояснення. Також цілком недоречно після *b - v* додано "(vona)". У прикладах, усупереч правилу, надруковано Musij замість Musiy. У примітці (на стор. 13) транслітерацію Конгресової бібліотеки названо практичною. Це повне непорозуміння, бо вона — спеціальна, фахова, а саме бібліографічна транслітерація, що вживає лігатур, діакритичних знаків тощо, і до практичного вжитку аж ніяк не годиться. Практична транслітерація вживає тільки й виключно літер даної абетки, без будь-яких змін, додатків тощо: так власне й зроблено на стор. 13. Але цікаво, що на заголовній англійській сторінці ім'я автора транслітеровано Panteleimon — усупереч власній транслітерації!

У правописі помічено такі помилки (у дужках сторінка):

друкарські: подвоєнням (20) — показати (27) — прізвищам (31) — *ення* [має бути *-ення*] (31) — пестивих (30) — Олесандер (40) — завсім (56) — Старобільське (60); там же пропущено розділки після *-ов*, *-ев*, *-єв*; там же надруковано Тарнопіль замість Тернопіль;

подвійні написання (перше — неправильне): агроном (22) — агроном (49), Константин (53) — Костянтин (55);

написання, не згідні з Голоскевичем (як у дужках): егоїзм (15) — (егоїзм), велосипед (33) — (вельосипед), фотогравюра (33) — (гравюра), ввечері (35) — (ввечорі), Вифлеєм (51) — (Віфлеєм), єпархія (46) — (єпархія), панцир (70) — (панцер);

пропущені коми: ... не так як вимовляємо (9) — означають бадилля з наголошеним наростком (31; там між бадилля попало й "жабуриння") — що без *не* не вживаються або коли (36) — два звуки що збіглися (44) — так, як вони звучать в даній мові й пишемо (61) — з'єднаних... сполучниками або мають (63);

зайві коми: літера *ї*, пишеться (14) — перемагати, та ін. (22) — радість, та ін. (25) — літерами *і*, або *и* (45) — Ярина, та ін. (53) — й ін.

огріхи проти милозвучности (як на стор. 23): ... з знаком (14), В приростках (20), в словах (20), буває *і* у відкритих (21), в групах (21), в словах (21), з старого *ы* (22), В прикметниках (22), *г* в словах (28), бувають в словах (30), слова з сполучним звуком (32), *ш* в словах (27), істот [в збірному значенні] (42), також в складних словах (46), В формах (56), звучить в даній мові (61), з вказівками (78), користуємось в літературі (78), Так, всім відомі (79) й ін.;

огріхи проти переносу слів (як на стор. 43, 44): чу-ття (24), прик-метник (32, 34), мо-вно (38), мо-вчанку (67);

мовні огріхи: учбові заклади (7) [навчальні?], згідно правил (9) [у Голоскевича: згідно з чим], вживають різні графічні стилі (8) [вживати чого], читав Шевченкові "Гайдамаки" (80) [за цією схемою мусіло б бути: читав Шевченкова "Марія"], показчик (27) [малий показ?], телебачення (33) — слово-байстрюк, складене з двох різномовних частин, усупереч нормі: телеграф, телеграма, телефон, телекомунікація, а не телепис, телезаписка, телезвук, телезв'язок тощо. Мабуть, калька з російського "телевіденія".

На стор. 58 неправильна крапка з комою, замість коми: Російське *и*; білоруське, польське, чеське та словацьке *і* ...

Це найважливіші помічені помилки. Як на правопис, то коректа надиво неохайна!

А ось перегляд правописних правил і їхньої стилізації.

На стор. 14 правило 2) стверджує, що "літерою *ї* завжди позначаємо два звуки — *й+і*". Але на стор. 15 сказано, що "апостроф пишеться після приголосних перед *я*, *є*, *ю*, *ї*, коли ці голосні вимовляються як два звуки", а потім ще "після твердого *р*,

що не зливається з *я, є, ю, ї*". Значить — *ї* могло б і зливатися з *р* чи вимовлятися як один звук, а це ж явно суперечить правилу 2)! Дуже неясна стилізація, що може баламутити читача.

На стор. 16 правило про наголос велить ставити його для відрізнення значення слів: мукá — му́ка й ін. Мабуть, досі ні в одному правописному підручнику не було такої вимоги (хіба тільки в разі потреби!), а й у друкарській практиці цього не роблено з легкозрозумілих причин: технічні труднощі. І як виглядав би текст, засіяний наголосами?

І в тексті правопису трапляються зайві наголоси: слова (17), шатр^{о́} (70) і всі наголоси на прикладах у правилі 2.2) на стор. 17 і на стор. 96. Зате у прикладі "на березі" (21) наголосу нема, і невідомо, чи мова про березу, чи про берег.

На стор. 19 поданий родовий однини "осені", а на наступній сторінці "осінь — осені".

На стор. 22 дуже неясне правило про чергування *е-о*: воно "буває звичайно після *ж, ч, ш, щ, дж, ї* перед твердим приголосним, а також перед голосними *а, о, у, и*". У прикладах "шостий — шести", "жонатий — женитись" *е* є й перед твердим *ст* і *ни*, а прикладів перед голосними взагалі немає. Але правило стає куди яснішим, коли заглянути до Шереха [Ю. Шерех, *Головні правила українського правопису*, 1946]. Там на стор. 13-14 сказано: "Нормально *о* з'являється тоді, коли в наступному складі стояв голосний, перед яким приголосний не пом'якшувався, а саме *а, о, у, и* (з старого *ы*), *ь*. Перед іншими складами зберігається *е*, напр.: пшоно — пшениця, чотири — четвертий, жона — женитися, вчора — вечеря, шостий — шести, його". Отже не "а також перед голосними", а тільки перед приголосним з тими голосними.

Правила про чергування *у-в* та *і-ї* (стор. 23) мусіли б бути докладніші. Наприклад, Возняк [*Основи українського правопису*, Львів, 1929] дає різні приклади чергування на початку і в середині речення (стор. 12-13), а Шерех подає, що *і* вживається після павзи і при протиставленні (15). Можна мати сумнів, як стосувати чергування в таких реченнях, як: Він був у Торонто і в інших містах — у Торонто й у(в) інших містах?

На стор. 24, після розлого сформульованого речення, що "приголосні *д, т, з, с, ц, л, н, ж, ч, ш* подвоюються в таких випадках, якщо ці приголосні стоять між двома голосними" (коротше: приголосні... подвоюються між двома голосними), є 10 правил з прикладами, але правило 4) вискакує із схеми, бо подає подвоєння на початку і в середині слова, хоч усі попередні і дальші — тільки в середині. Чому ж тих, що на початку подвоюються, не відділено від решти правил? Це ж виняток. До речі, там подано приклад "ссати", який повторений у правилі 10). Правило 1) подає як приклад "життя", а увага під ним каже, що

подвоєння зберігається в іменниках типу "чуття". Чим воно різниться від типу "життя"?

Стор. 27: У правилі 1) про глухий, який стає дзвінким, подано між прикладами і "надхнення (бо дихати)", де якраз навпаки — дзвінкий стає у вимові глухим. Там також, у правилах 5) і 6), мова про приростки *-чин*, хоч у прикладах є тільки *-чина*. Правильно 6) каже, що *х, ц* перед *-чина* змінюються на *щ*. Це не точно, бо вони зливаються з *ч* у *щ*.

На стор. 28 сказано (9г), що *х, ш, ж, к, г* не міняються в словах іншомовних: "цюріхський" і ін. Але в 9а) є приклади: "Прага — празький, Париж — паризький, француз — французький...". Однак "Прага, Париж, француз" — також іншомовні, а приголосні в них міняються.

На стор. 29 читаємо: "IV. Правопис приростків і наростків", а під ним "1. Правопис приростків і прийменників". Що прийменники мають спільного з приростками і наростками?

На стор. 30 правило 10) велить у зменшених іменниках писати *-ик* (а не: *-ік*). Але у Голоскевича є "братік" і "покоїк".

На стор. 35 у правилі 8) пояснено, що *пів* пишемо окремо, коли воно має значення половини: "пів хліба, пів миски, пів дня" і ін. Але чому "півгодини"? Це ж половина години. (Так само і в Голоскевича).

Там же 12) велить відрізати складні прислівники і сполучники від нескладних: "повернути вбік — вдарити в бік, було ясно спочатку — з початку розмови" і ін. Хіба "вбік" і "в бік", "спочатку" і "з початку" — це складні і нескладні прислівники?

На стор. 34 у 4) мова йде про складні прикметники, що їх пишеться разом. Деякі з них (староболгарський, староруський) повторені на стор. 38, увага до 2). Там і правило географічні терміни (південно-, північно-) писати з розділкою: "південно-східній" тощо. Це новизна, якої нема ні в Шереха, ні в Голоскевича — у Возняка такого правила взагалі немає.

На стор. 39, 15) подані вказівки, як писати дати. На жаль, тільки дні й місяці, без року, так що невідомо, як повна дата має виглядати, а це дуже важливо знати, бо люди — за англійським зразком — ставлять кому між місяцем і роком, хоч вони у взаємній граматичній залежності: такий то місяць такого то року.

У правилі 7) про велику літеру в назвах газет, журналів тощо (стор. 40-41) подані тільки однослівні приклади, так наче дво- і більшеслівних назв узагалі немає. Як же писати: "Українські Вісті" чи вісті? "Нові Дні" чи дні?

На стор. 42 сказано, що в титулах пишеться малу літеру: доктор, професор тощо. Але на заголовній сторінці всі титули вчених написані великими літерами: Проф. Д-р. Далі теж подано приклади на велику літеру в назвах дійових осіб у казках, байках

тощо: Лев і Миша та ін. Але в казці Глібова (79) читаємо: "кіт вовкові сказав". Там також явна помилка: "прийде Клим" замість "прийме Клим".

Правила переносу слів (43-44) надто скупі й неясні, а правило 7) (43) через неправильну дужку взагалі незрозуміле! Правило 4) каже, що два однакові приголосні, що належать до різних складів, можна розділити: зіл-ля, колос-ся, жит-тя тощо. Значить — можна і не ділити: зі-лля, жи-ття? Але початкове правило каже, що "переносити можна склад або групу складів". Тобто: тільки склад або групу, а не розривати складу. Але тоді два однакові приголосні, що належать до різних складів, не можна, а треба розділити! Але як розпізнати "цілість складів", коли можна ділити Дні-про і Дніп-ро, бать-ко і ба-тько? Чи можна ділити: здає-ться?

Правило 6) на стор. 44 вияснює, що не можна розривати африкат, коли вони означають один звук. Це новина і відкриття в мовознавстві, бо досі не були відомі африкати, що означають два звуки!

На стор. 45 правило 1в) виходить із схеми, бо в усіх інших мова про літеру *i*, а воно стосується до дифтонгів *ia*, *ie*, *iu*, *io*, а до того ще й неясне, бо не подає ніяких прикладів на *іяй*, *іеї*, *іюї*, *іої*. Та й чи таке щось існує? Але воно цілком прояснюється, коли заглянути до Шереха. Там на стор. 35 у правилі г) сказано: "... перед голосними *i* перед *й*, п р и ч о м у чуже *ia* передаємо *ія ...*" Пропущення тих двох слів зробило правило цілком незрозумілим і недоречним.

Там таки в г) подано, що *i* пишеться у власних назвах після всіх приголосних. Але що писати після голосних? Правда, на наступній сторінці у д) подано, що після голосних пишемо *ї*, але чи й у власних назвах? Бо приклади — тільки загальні назви. Отож як писати: "Троїл" чи "Троїл", "Єзекиїл" чи "Єзекиїл"?

На стор. 47 ("Правопис інших голосних літер") не дано ніякого прикладу на французьке *eu*. Там же, у правописі двозвуків, правило 2), явно пропущено англ. *ow*, а без нього деякі приклади цілком недоречні. Нема там також прикладу на транслітерацію українським *яв*. У правилі 3) три рази повторено слово "передаємо". У 4) пропущено латинський двозвук *eu*, а подано тільки *eo*. У 5) пропущено двозвук *ue*, хоч є приклад на нього: дует. Там сказано, що ті всі двозвуки передаємо без змін, але без вказівки на винятки, як на стор. 48: "Правопис наростків і закінчень, правило 2)".

Далі в правописі лірична вставка про труднощі з іншомовним *л*, але автор потішає, що "можна подати деякі правила". 1) "Нем'яке *л* пишемо без винятку в сполученні *ле*: лекція, колеґа..." Але на стор. 58 під а) надруковані Лесков, Залеський, Ленартовіч. Чому воно тут м'яке, а в "лекція" ні?

На стор. 49: "Якщо іншомовне *л* подвоєне, його не пом'якшуємо... Вальгалла, Отелло" ... тощо. (Увага до 4). Але два рядки нижче маємо "Голляндію", на стор. 47 "голляндське", а на 52 ще раз "Голляндія" і "голляндський".

На стор. 50 у правилі 3) про англійське сполучення *th* дано між прикладами "театр". Це значить, що старовинні греки позичили те слово (theatron) від англійців, дарма що кожний англійський словник подає, що це грецьке слово.

На стор. 52 під 2) подано, що подвоєння приголосних має "в кінці слова прізвище: Грімм". А як Ахілл, Пірр, Лукулл, Льокк, Міпл, Пітт? Чи їх усіх слід писати без подвоєння кінцевого приголосного? А як слід відміняти: Томас Ман, Томаса Мана чи Манна (бо тут уже між голосними)? Відповіді на те правопис не дає.

На стор. 54, увага, 2, відмічено, що не слід писати "Осип". Але власне так підписаний один учений на заголовній сторінці.

Стор. 61, увага 2: Польські назви на *-ow* передаємо українськи-ми на *-ів*. Але таких нема, а є тільки на *-ów* (вимова "уф"). А далі правило 3): "Неслов'янські географічні назви вимовляємо по змозі так, як вони звучать в даній мові й пишемо їх відповідно до цього: а) Наприклад: Нью-Йорк, Ньюарк ... Норвегія..." До двох перших додана замітка: "Пишемо згідно з традицією та для відрізнення американської вимови звуково подібних географічних назв. (Прим. ред)". Що ж це за ребус? Чим різниться вимова двох перших? Яке тут відрізнення звуково подібних назв? На цьому континенті є безліч географічних назв, що починаються від *New*. Як же їх розрізняти, чи вони "звуково подібні", і як їх писати після такої заковики?! А щодо Норвегії, то норвежці пишуть назву своєї країни *Norge*, тож годі повірити, що вимовляють її навіть приблизно так, як "Норвегія".

Далі 3б): "На початку слів [тут власні назви — І. В. М.] з м'яким *л* перед голосним це пом'якшене *л* зберігаємо: Льеж, Льозанна..." Але пишемо "Лондон" — чи це неправильно, чи виняток, що про нього в правилі не згадано?

Правильно стверджено на 81 сторінці: "Пунктуація — це один з важливих елементів писемної мови". На жаль, і цей правопис, як усі інші, приділяє комі ледве чотири сторінки. Для порівняння: у київському правописі з 1960 року їй приділено 15 сторінок, а в *Довіднику з українського правопису* (1973) ще з яких 20. Чого ж можна навчитися з тих кількох сторінок? А потреба пекуча, бо користувачі письмом часто цілком безпорадні, а зокрема молодь, яка на цьому континенті засвоює англійські правила вживання коми, що основно різняться від українських. А яку важливу роль вона грає в українському письмі, видно на прикладах, де одна неправильна кома чи її брак може змінити чи викривити зміст

речення, як: "Заслати не слід простити" чи "Слабую грудь мені ранили" тощо.*

Ось на стор. 66 правило 9): "Комами відділяємо вставні слова і речення: бач ... мабуть ... може" та ін. Чи всі і чи завжди? Чи слід писати: "Може, я, а, може, він?" Київський правопис подає докладніші правила, і ним доведеться користуватися людям, які бажають правильно писати по-українськи.

У мовознавчій термінології (88-93) не зашкодило б більше пояснень деяких малозрозумілих термінів. Пояснено тільки кілька. Такі пояснення, як "суфікс, див. наросток" і "наросток, див. суфікс" — це глум над читачем. Або: "непрямий (про відмінок, мову, питання)". Котрі відмінки непрямі, а котрі прямі?

До вартісних і корисних нових додатків до правопису, крім правопису хресних імен (53-57) і мовознавчої термінології (88-93), слід зарахувати й "Розділові знаки при прямій мові" (75-81), назагал правильно й докладно опрацьовані, хоч і там трапляються помилки. Ось на стор. 80 є питання: "Чи ти читав Шевченкові "Гайдамаки"?" — спитав учитель студента. Звичайно вчителі не мають справи із студентами, а з учнями, та й до студентів, уже дорослих людей, не звертаються на "ти", а на "ви". (Про інші помилки була мова раніше). Вельми цінний також виступ проти англізування хресних імен (57).

Безперечно найбільші труднощі в нашій правописній практиці маємо з транслітерацією слов'янських, а зокрема російських прізвищ; на щастя, вона не надто часто потрібна. Звичайно, маємо на увазі транслітерацію за т. зв. харківським чи академічним правописом 1928 року, що його наступного року схвалили УВАН у Києві і НТШ у Львові, так що він став обов'язковим для всіх українських земель і що його принципово дотримуються наукові установи і видання в діаспорі: УВАН, НТШ, УВУ, ЕУ та ін. Але в різних правописних підручниках, що покликаються на обов'язковий правопис, якого вони начебто дотримуються, можна знайти поважні розбіжності й різниці. Тому варто порівняти їх три: Возняка (1929), Шереха (1946) і Ковалева (1976).

За браком оригіналу, підручник Возняка (видання Книгарні НТШ) треба вважати найбільш докладним відтворенням оригінального харківського правопису. Шерех подає, що не запровадив будь-яких змін, а Ковалів (не надто ясно) склав правопис "на підставі" харківського. Він пише: "Цей правопис автор уклав на наукових засадах, не вдаючись у спрощення, що їх наукові засади не дозволяють робити. Це стосується переважно правопису іншомовних слів, де це спрощення не так легко робити, особливо

*Непоганий приклад є і в правописі, стор. 31: "бадилля з наголошеним наростком".

зважаючи на різні джерела походження слів. Тому правопис іншомовних слів не можна звести під якусь одну, спільну рубрику”.

Що це за спрощення, що їх наукові засади не дозволяють і не так легко робити, і яка це спільна рубрика для іншомовних слів — не легко зрозуміти. Натомість редактор пише, що завданням автора було “лише упорядкувати, уточнити, нормалізувати і модернізувати правопис 1929 року”. Ми вже мали змогу тому приглянутись, а тепер зробимо це ще докладніше.

(Для проглядності в перегляді (1-6) подані іншослов'янські звуки (не літери!) і тільки правила про *г*, *е-є*, *і-и*, апостроф і знак м'якшення.)

Возняк:

1. Іншослов. *г* — укр. *г* (Тургенев, Ягіч).
2. Іншослов. *-іч, -ін, -ік* — укр. *-іч, -ін, -ік* (Міцкевіч, Пушкін, Гавлік)
Виняток: після рос. *ж, ш* (звичайно) *-ин* (Гаршин).
3. Рос., болг. *-ов, -ев* — укр. *-ов, -ев, -ев* (Крилов, Татіщев, Порфір'єв).
4. Рос. *-ий, -іў* — укр. *-ий* (Белый, Горький).
5. Іншослов. *-є* (м'який склад) — укр. *є* (здебільшого) (Репін, Грибоедов, Недзельський). Виняток: укр. *е* у прізвищах, що відповідають українським (Петров, Третьяковський).
6. Аналогічно іншослов. *і* — укр. *і* (Нікітін, Міцкевіч), але й укр. *и* (Данилевський, Васильєв).

Приклад у т. 5 (Грибоедов) явно суперечить т. 1 про *г*. У т. 3 з'явився несподівано апостроф (Порфір'єв) — невідомо звідки і чому, бо без пояснень. Також у т. 5 з'явився знак м'якшення (Третьяковський) — без пояснень.

Шерех поширює правило про *и* в російських прізвищах на *ч* (разом, *ж, ч, ш*), але не дає прикладів на *и* після інших приголосних (як Данилевський, Васильєв у т. 6), на апостроф (хоч згадує тільки апостроф після губних!) і на *ь* перед йотованими голосними. На закінчення *-ий* він дає приклад “Міхаловський” (45), хоч тут спільний корінь “Міхайло” і за Возняком і Ковалевим мусіло б бути “Міхайловський”.

Ковалів не дотримує правила про *г* (Григор'єв — 58), поширює правило про *и* на рос. *ч, ц, ш* (разом *ж, ц, ч, ш, ш*) і, крім прізвищ із спільними коренями (Тихомиров, Кисельєв), також на прізвища, утворені від спільних імен (Борисов, Васильєв). Він передає західньо- і східньослов'янське і українським *і*, але південнослов'янське *і* — українським *и* (Христов, Радич); однак усупереч тому: Караджіч, Ягіч (59). До речі, з чеського Гавлік (Возняк) зроблено Гавлік (59), а з білоруського Багдановіч (Возняк, Шерех) — Богданович (58), всупереч правилу про закінчення російських і білоруських прізвищ на *-іч* (59). У Возняка і Шереха є правило про російські і болгарські прізвища на *-ов, -ев*; у Ковалева — про

російські й білоруські, хоч між прикладами не видно ні одного білоруського прізвища (59). Російські прикметникові прізвища Ковалів закінчує на *-уй, -ій*; у Возняка (т. 4) і Шереха є тільки *-уй*.

Ковалів уводить також у транслітерацію російських прізвищ апостроф (він є й у Возняка, але нема правила), який він велить писати "в окремих прізвищах, після задньопіднебінного *к* і *р*, що не зливається з наступними йотованими: Лук'янов, Юр'єв, Захар'їн та ін" (60). Проте, попереднє правило 2л) таке: "Апострофа після губних та *р* перед йотованими *я, є, ю, ї* в російських, білоруських і польських прізвищах не пишемо: Вяземський ... Пясецький ... Рюмін та ін." (59-60).

Тут виникає цілий ряд неясностей і сумнівів: 1. Російська, білоруська і польська мови не мають літери *ї*. 2. Вони не мають апострофа. 3. Котрі іншослов'янські літери чи їх комбінації передається а) апострофом, б) буквою *ї*? 4. Як відрізнити *р*, що не зливається з йотованими, від *р*, що зливається, як у Рюмін (60), Репін (58)? Без вияснення цих питань годі правильно транслітерувати російські прізвища. Але ніякого вияснення в правописі нема, як і нема вказівок, як транслітерувати такі іншослов'янські літери, як *ы, ъ, э, џ* та ін. Їх нема і в інших правописах.

У правилі 2і), стор. 59, не можна визнатися, котре із закінчень *-ович, -євич, -євич, -owicz, -ewicz* передати котрим із українських закінчень *-ович, -євич, -євич, -євіч*. Можна догадатися, що польське *-ewicz* (докладніше *-iewicz*) передаємо *-євіч*, але тоді *-owicz* треба б передати *-ович*, бо нема закінчення *-овіч*; та це явно недоречно. Невідомо також, як передати (тверде) *-ewicz* (напр., *Turewicz*), бо не можна *-євіч*, а нема *-євіч*. Виглядає, що бракує укр. *-овіч* і *-євіч*, а без них правило незрозуміле.

Ще кілька дрібніших неточностей. Правило 2і): "Наросток *-ек* пишемо в словах: Гавлічек ..." і як приклади самі прізвища. У правилі 2є) явно бракує *-ску́* (58). На стор. 59 розділені на 2 правила російські прізвища на *-ско́й* та *-цко́й* і на *-о́й*. У Шереха (45) вони з'єднані в одному правилі.

Варте уваги правило 3) на стор. 60: "В іншомовних прізвищах, запозичених недавно, після всіх приголосних пишемо *і*: Дільман, Грімм, Шіллер, Жід та ін.". Чи можна говорити про "запозичені" прізвища? Чи *і* зберігаємо тільки в недавно запозичених прізвищах, а не у всіх, як у правилі 1г) про *і* у власних назвах, де є й прізвище Шіллер? Обидва правила подекуди суперечні!). Яка міра часу для давніх і недавніх прізвищ? (Шіллер помер 1805 року.) Чому він повторений — раз у власних назвах, а раз у прізвищах?

Чи й у недавно запозичених російських прізвищах слід писати *i* також після *ж, ц, ч, ш, щ*?

Деякі труднощі виникають із правил 1г) — *и*, коли спільні імена, 1г) — *и*, коли спільні корені "(разом з наростками)" і 1д) — рос. *г* — укр. *г*. Ковалів транслітерує "Григор'єв". Це суперечить правилу про *г*, але у згоді з правилом про *и* у спільних іменах, тобто мало б бути "Григор'єв". Тільки як тоді пізнати спільноту імен? Алеж і прізвища у правилі про *г*: Грібоедов, Гончаров, Грушецький мають спільні корені, тобто мусіли б зукраїнізуватись: "Грибоедов" (Грибоїдов?), "Гончаров" (Ганчаров?), "Грушецький". Звичайно, це знов суперечило б правилу про *г*! Як же з цієї плутанини вийти? Грібоедов має принаймні *i*, що могло б перейти в *и*, але два інші не мають. Доведеться (за прикладом автора) ламати котресь правило: або про *г* (як Григор'єв), або про спільні корені (як Грібоедов та ін.). Але котре?

Окреме питання, чому правопис бере до уваги спільні корені та імена тільки української і російської мов. Адже й інші слов'янські мови мають корені спільні з нашою, от хоч би й польська: (укр. фонетична транслітерація) Міколайчик, Недзельські, Калінофські, Стшельбіцкі, Вінніцкі, Ціхи, Големб'як. Чому й їх не українізувати, змінючи *i* на *и*, *e* на *е*, *г* на *г* тощо: Миколайчик, Недільський, Калиновський, Стшельбицький, Винницький, Ціхий, Големб'як (чи Голуб'як)? Питання залишається відкритим.

Як же транслітерувати за цим правописом іншослов'янські, зокрема російські прізвища? Не вистачила б транслітераційна таблиця (якої і так нема!), а треба про кожне прізвище знати: 1. Чи воно не має спільного обом мовам кореня або імені (*e* чи *е*, *и* чи *і*). 2. Чи нема в ньому *i* після *ж, ц, ч, ш, щ* (тоді *и*). 3. Чи нема в ньому задньопіднебінного *к* перед йотованими (апостроф). 4. Чи нема в ньому *р*, що не зливається з йотованими (апостроф — але легко помилитись!). 5. Чи воно не південнослов'янське, бо тоді всі звуки *i* переходять в *и* (росіянин — Христов, болгарин — Христов). 6. Чи його закінчення має бути *-евич, евич* чи *-євіч*. 7. Чи в ньому потрібний знак м'якшення перед йотованими (це не так легко вгадати!).

Є ще й інші проблеми, що їх слід розв'язати перед транслітеруванням, але це не так просто, бо й самі мовознавці трохи в них плутаються: Грібоедов — Грибоедов, Міхаловський — Данилевський, Багдановіч — Богданович, Гавлік — Гавлік, Радич — Ягіч, Ленін — Лесков, Ліневич — Міцкевіч, Репін — Юр'єв і т. ін.

Після тих усіх правил з їхніми винятками й суперечностями так і хочеться по-широнародному зідхнути: Дай, Боже, нашому теляті вовка з'їсти! Можна сміливо твердити, що більш заплутаної системи нема у світі. Можливо, що мовознавці-славісти зуміють транслітерувати слов'янські прізвища без помилок, але пересічні

письменні громадяни — включно з підписаним — напевно ні. Наскільки ж простіші й легші правила в Зілінського (*Український правопис*, 4 видання, Краків-Львів, 1943), дарма що й там є *ж, ш* і апостроф!

У передмові редактор пише, що цього правопису, що "на нього очікують" також на рідних землях, не спромоглася видати організаційна комісія всупереч ухвалі УВАН, НТШ і ШР УККА з 1969 року. Воно не цілком так, і щоб вияснити справу, ось коротка історія заходів комісії у правописній справі, що їх один член комісії влучно назвав історією одного скандалу.

Організаційна комісія для впорядкування правописної практики постала в Торонто 1961 року з ініціативи членів Об'єднання Українських Педагогів Канади; її головою став мгр. З. Зелений, а секретарем підписаний. Її завданням було спонукати мовознавців і наукові установи упорядкувати правописний хаос, який опанував усі ділянки друкованого слова і взагалі культурного життя, а зокрема був дошкульний у рідношкільній практиці. Треба було якось проломити подиву гідну байдужість мовознавців, які від років спокійно приглядалися, як громадянство борюється з повинню чужих і нових слів, з дикою правописною отаманією наших редакторів і доморослих мовних авторитетів, з проблемами неймовірно хаотичної транслітерації імен та прізвищ тощо. На те все науковий Олімп не реагував, мабуть, займаючися "чистою наукою". Адже за більш ніж 30 років еміграції не видано ні одного порядного правописного підручника (якщо не рахувати коротких, ще "таборових" підручників на потребу дня в Німеччині: Шереха, Рудницького, Оксаненка, Орла тощо), ні одного мовного порадирика, ніякого доповнення правописного словника Голоскевича, в якому нема безлічі потрібних слів з різних ділянок, не пороблено ніяких поважних заходів для упорядкування жахливої транслітерації імен і прізвищ. Група інженерів у Нью-Йорку самотужки почала порядкувати технічну термінологію, а інж. Михайло Пежанський на власні (дуже значні!) кошти мікрофільмував вилучені термінологічні словники 20-их років, щоб зберегти їх. Натомість НТШ у Нью-Йорку видасть десятки тисяч на переклад 10 грубих томів історії Грушевського, бо колись, може, кілька вчених чужинців її перегляне. Але модерної наукової історії Сходу Європи так і не дочекаємось.

Отож вирішено домогтися принаймні упорядкування правопису. Справа в тому, що люди часто не могли ознайомитися з харківським правописом, бо не було примірників; а далі: багато не тільки рядових громадян, а й культурних діячів уважали його

зросійщенням, накиненим від ворога, шкідливим для нашої мови тощо. Врешті, вельми заважила й незрозуміла байдужість навіть освічених людей, т. зв. інтелігенції, які вважали конечним пильно вивчати чужий правопис, але власного — дасть-біг. ("Колись будемо і по-своєму глаголать...") Можна якнебудь нашкрябати, щоб тільки було сяк-так зрозуміло. Якийсь незрозумілий комплекс "малоросійщини" — чи як цей брак усякої самопошани назвати?

До речі: НТШ прийняло харківський правопис у Львові 1929 року, але не підтвердило його на еміграції, як це зробила УВАН з нагоди 8 видання Голоскевича 1952 року.

Думка була, що раз наукові установи перевіряють правопис і визнають його — із змінами чи без — обов'язковим, то свідоміша, здисциплінована частина громадянства підкориться їх постанові і так припиняться хоч найгірші вибрики скандальної правописної отаманії. Отож завданням комісії було створити організаційні й матеріальні передумови для праці наукової комісії, тобто 1) спонукати наукові установи створити фахову комісію для перевірки і, можливо, упорядкування правопису і 2) придбати фонди на всі кошти й на видання правописного підручника, а в майбутньому, в разі потреби, і правописного словника.

Запрошено до Торонто проф. В. Чапленка з програмовою доповіддю, розіслано анкету діячам культури, значна більшість яких висловилися за збереження в основному харківського правопису, відбуто пресову конференцію (квітень 1962), преса спопуляризувала справу, а вкінці (червень 1962) запропоновано УВАН і НТШ створити мовознавчу комісію для перегляду правопису. Пропозицію повторено в січні 1963 року. НТШ відповіло в лютому і приступило в червні до співпраці. Відповідь УВАН (березень 1963): УВАН від початку прийняла правопис 1929 року і словник Голоскевича, який треба доповнити. Аж 16 жовтня 1963 року УВАН, за підписом проф. Ю. Шевельова, голови Мовознавчої секції, погодилася взяти участь тільки "у розгляді проекту правопису додаткових слів". Але справа проволілася, проф. Шевельов виїхав за кордон, а вернувшись, відмовився від співпраці через брак часу. Так відпав мовознавець із інтернаціональним іменем і з ним УВАН у США.

Справа проволілася, бо ще в 1963 році комісія несподівано переконалася, що вчені не виявляють ніякої охоти співпрацювати і спільної комісії не створять. Були також поважні різниці думок: одні вважали потрібним тільки порадник до правопису і доповнення Голоскевича (проф. Чапленко), інші хотіли реформувати правопис і очищувати словник від "москалізмів", а за основу взяти правопис Зілинського, словник Ізюмова-Панейка тощо. Після довгих переговорів і листування (на відповіді треба було часом чекати довгі місяці) стало на тому, що обидві установи

створять свої комісії, які взаємно узгоджуватимуть проекти. Але і з тим виникли труднощі. Вкінці комісію уповноважено запросити проф. Я. Рудницького (Канада) і потім (на пораду проф. Шевельова) проф. О. Горбача (Німеччина) запроєктувати найкращі поправки і доповнення правопису. Перший запроєктував небагато дрібних змін; другий опрацював свій проект дуже основно. Це мав бути дискусійний матеріал для мовознавців. За браком оригінального харківського правопису проект був виконаний олівцем на тексті Вознякового видання харківського правопису і для фотокопіювання не годився. Це була майже катастрофа. Треба було багато часу і труду, спроб і коштів, аж врешті з допомогою штабу співробітників пощастило сяк-так розмножити проект і розіслати на весну 1966 року всім установам і мовознавцям. Його незадовільна форма напевно утруднила їм працю.

Між тим комісії кинено під ноги ще одну колоду. У 1964 році ШР УККА і таки канадське Об'єднання педагогів, навіть не вважаючи потрібним хоч повідомити про свій намір комісію, видали *Український шкільний правопис* Зілинського і правописної комісії (якої?), хоч можна було догадатися, хоч би з вісьмох інформацій, які комісія оприлюднила в пресі, що в основному буде збережений харківський правопис. Цей правопис видано нібито "з дуже нечисленними змінами", а насправді він цілком різний: Бразилія, Голяндія, Нью-Йорк, Шікаго, Вифлеєм, егоїзм, магазин, сонячний, коньяк, кон'югація, архістратиг, мільон, кар'єра, Молюер; фонетична транслітерація слов'янських прізвищ з винятком *-ин* після *ж, ш* і апострофа: Юр'єв.

Отож від 1929 року був обов'язковий харківський правопис (Бразилія, Голляндія, Нью-Йорк, Чікаго, Вифлеєм, егоїзм, магазин, сонячний, коньяк, кон'югація, архістратиг, мільон, кар'єра, Молюер); від 1941 року Зілинський (Бразилія); від 1945 року знов харківський (Бразилія); від 1964 року знов Зілинський (Бразилія); а від 1976 року Ковалів (тобто харківський: Бразилія).

Це так, ніби не дорослі люди, ще й педагоги, а дітваки гралися правописом, ані в гадці не маючи наслідків саламахи, що її намішали своїми "дуже нечисленними змінами". Чи можна дивуватися, що поважні люди вже не дають себе довше за ніс водити, а просто (вибачте!) начхали на такі правописи разом з мовознавцями і пишуть, як уміють — кожне по-своєму? І після таких герців порядкуйте правописну практику!

Проект проф. Горбача деякі мовознавці прийняли дуже прихильно (більшість узагалі не відповіла), уважаючи і сам підручник Возняка дуже добрим, практичним і проглядним. Натомість Філологічна секція НТШ у США, єдина більша група мовознавців (яка, до речі, увесь час в'язала справу загальної

правописної практики з виданням короткого практичного правопису для шкіл), відкинула проект, уважаючи (аж тепер!) підручник Возняка непрактичним і ненауковим, а запропонувала (осінь 1967) проф. Ковалева як автора наукового підручника. За ними було останнє слово. Хто тоне, хапається соломинки. Щоб вийти із спіного кута, комісія погодилася, покладаючи всю надію на науковість нового підручника, який мав би нарешті розвіяти всі сумніви і застереження.

У березні 1967 року автор цих рядків помістив у *Сучасності* статтю з переліком усіх, на його думку, браків, хиб і непослідовностей харківського правопису. Комісія погодилася з поглядами автора, розглядаючи статтю як допоміжний, орієнтаційний матеріал для мовознавців, але не приписуючи собі права впливати на їхні погляди і постанови. Сама ж комісія визнавала рацію поглядів проф. Шевельова, що "кожна зміна правопису в іншому напрямі, ніж київський, сприятиме дальшому поглибленню відрізнення еміграції від країни" (лист від 15 грудня 1963), але спрощення транслітерації чужих власних назв і усунення деяких непослідовностей у дусі самого ж таки харківського правопису не могла вважати відхилом від київського напрямку.

Новий правопис був готовий у грудні 1969 року, і його підписали до вжитку від НТШ (Нью-Йорк) В. Лев і В. Стецюк і від УВАН (Канада) М. Мандрика. Але годі описати розчарування комісії, коли ми знайшли в ньому безліч хиб, пропусків, неясностей і навіть речових помилок! Автор двічі справляв його. Після першого разу (березень 1971) автор писав: "Прошу не робити більше поправок, бо тоді справа затягнеться до безконечности. Зроблено все, що можна було. Перечитували десятки людей". Але довелося ще раз справляти (серпень 1971). Однак після спільної наради з досвідченими педагогами 3 серпня 1972 року комісія відмовилася друкувати правопис, який не може спричинитися до упорядкування правописної практики, а то й міг би внести більше замішання.

Отак після 10-річних заходів не зроблено ні кроку вперед. Ще була спроба вернутися до справді доброго проекту проф. Горбача (хоч не було вже кому його дискутувати і схвалювати), але він не відповів. Треба було попрощатися з надією на справлений, поліпшений харківський правопис, а задовольнитися хоч незіпсованим перевиданням його — без "дуже нечисленних змін" та інших пошкоджень. Але й це виявилось нелегким. Розмірковувано різні пляни і роблено спроби, як от з одним мовознавцем у Канаді, також професором університету. Він двічі домовлявся й обіцяв виконати замовлення, а виїхавши з Торонто, замовк до сьогодні (3 роки), навіть не зволивши подати будь-яку

вістку, наче його слово — що вітер у полі. І такі джентлмени бувають між ученими...

Набравшись комісія такого гіркового досвіду, почала обмірковувати можливість досягнути мету без співпраці офіційних наукових установ та "естаблішментських" мовознавців, бо від них даремно чогось чекати, а — так би мовити — революційним шляхом. Та це вимагає багато часу, зусиль і щирої співпраці відданих справі людей, тому ще й досі немає вислідів. А справа пекуча і отаманія так поширюється, що недавно навіть така заслужена організація, як Пласт, що втішалася славою бездоганної громадської лояльності, узяла участь у хаотизації нашого нещасного правопису, ухвалюючи деякі правила, сказати б, "пластового правопису". Що ж буде, коли й інші підуть за таким прикладом? Незабаром можемо мати стільки мовознавчих інститутів, скільки маємо організацій.

Між тим ішли заходи друкувати цей правопис: автор бажав сам друкувати. Відповідь комісії: або письмове зобов'язання не друкувати і тоді друга половина гонорару, або зворот першої половини і його повні авторські права. Відповіді не було. Пізніше, після смерті автора, його син (редактор правопису) просив повернути текст правопису. Комісія погодилася за зворотом першої половини гонорару. Відповіді не було, а правопис видано, без уваги на права комісії, з несправленого тексту, бо двічі справлений і авторизований має комісія. А можна було уникнути багато помилок і недоречностей.

Отак змарновано 15 років зусиль, час і кошти, за той час померли голова і два члени комісії, правописної практики так і не впорядковано, хіба навпаки, а громадянство одержало під фірмою НТШ несправлений *Український правопис* проф. д-ра П. Ковалева.

Все таки дивно, що стільки професорів і докторів цей правопис схвалило (віримо, що перед тим вони його читали) і що НТШ видало (або вищим стилем, на зразок "шевцем полатано чобіт": Науковим Товариством ім. Шевченка видано) такий правопис. Куди доцільніше було перевидати свій власний Возняків правопис 1929 року. Він хоч і "ненауковий", але дуже проглядний і практичний, багатий на приклади, а перш усього має одну вельми цінну для правопису прикмету: він без помилок.

ДО ІСТОРІЇ КОБЗАРСЬКОГО МИСТЕЦТВА

Зіновій Лисько

Рукопис надрукованої нижче доповіді проф. д-ра З. Лиська, музикознавця, композитора й педагога, зберігся в його архіві. Доповідь, досі не друквана, була виголошена автором на одному з вечорів бандуриста-віртуоза Зіновія Штокалка (1920-1968) у Баварії наприкінці 1940-их років. Її передала нам для публікації дружина автора Докія Лисько, упорядник його музикознавчої спадщини. Редакція.

I

Сьогоднішній вечір присвячений одному з найцікавіших виявів українського музичного фолкльору, що в народній практиці вже майже завмер, — кобзарському мистецтву, тобто грі на кобзі-бандурі, і кобзарському співу, що довгі віки репрезентували українську народну культуру і мистецькі традиції не тільки в себе вдома, але й за кордоном серед чужинців. Як відомо, кобзарський репертуар 19 в. складався з історичних дум і пісень, а також кантів, ліричних, жартівливих і танкових пісень, отже обіймав дуже широкий діапазон народної творчості.

Тексти дум і народних пісень добре відомі, зате музичні особливості усіх цих зразків народної творчості досліджені нашою молодією музикологією ще далеко не до кінця, а ще менше відомі результати цього дослідження ширшим колам. Через те, думаю, не зайвим буде звернути увагу на деякі музичні моменти, що допоможуть більш свідомо сприймати те музичне мистецтво, що ним ми хизуємося перед собою і перед чужими.

З погляду виконавчого стилю вся українська народна пісенність ділиться на дві основні групи: (1) менша група — твори в речитативному стилі і (2) пісні з розгорненою мелодикою, чітким ритмом і чітко завершеною формою.

Твори першої групи, тобто речитативного стилю, характеризуються рішучою перевагою тексту над мелодією. Мелодика в них бідна, не розвинена, фрагментарна, а музичний ритм майже не існує: він цілком підпорядкований і достосований до декляма-

ційних вимог мови. В результаті твори цього стилю являються посереднім станом між деклямацією тексту і співом. Цей речитатив по-українському можна б влучно назвати співомовою.

Філярет Колесса думав, що такий стиль — це найдавніша, первісна форма музики людства взагалі. Однак цей його здогад викликає сумніви. У кожному разі в такій формі речитативу збереглися одні з найдавніших дій народної обрядовості: похоронні голосіння. Як знаємо, всякі обрядові дії, обрядова словесність і особливо обрядова музика виявляє надзвичайно вперті, консервативні тенденції, і доказами порівняльного фолкльору можна довести, що цей речитативний стиль похоронних голосінь походить з культури прадавніх, передісторичних, а навіть глибоких археологічних епох наших предків. На протязі цілої нашої історії цей стиль ніколи не завмирав, навпаки, мав епохи свого пишного розквіту і дожив в останках до наших днів.

Одною з світлих епох процвітання речитативного стилю була княжа доба. Взагалі музика на княжих і боярських дворах культивувалася дуже широко і стояла на високому мистецькому рівні. Багаті люди, а в першу чергу князі, утримували цілі капелі співаків та інструменталістів, які день-у-день концертували в присутності князя і його оточення. Так, наприклад, читаємо в *Житії Преподобного Феодосія* про київського князя Святослава: "Яко вийде в храм* ідіте бі князь сідя, се виді многая іграюща пред ним: ови гусельния гласи іспущающем, другія те органния гласи поущем і іним замарния піскі гласящем і тако всіх іграющем і веселящемся, якоже обичай єсть пред князем".

Репертуар княжих музик був, очевидно, дуже різноманітний — залежний від обставин. Але найповажнішим і найбільш характеристичним їх завданням було співати славу князям, тобто компонувати і виконувати рапсодії (які тоді звалися "словами") про военні і взагалі героїчні подвиги князя чи його предків. Ось так, наприклад, *Волинський літопис* оповідає, що після перемоги галицького Данила над ятвягами "многи крестяни пісьнь славу пояху іма Даниїлу і Роману". Усе *Слово о полку Ігореві* є власне такою рапсодією на честь Ігоря Святославича й інших сучасних князів. Всі такі твори співалися власне в такому речитативному стилі, що про нього була мова. Музичні деталі тогочасних співів нам не відомі, але в загальному був це стиль похоронних голосінь, тобто співомова, пристосована до змісту і деклямації відповідних текстів.

Співи ці супроводилися і перепліталися інструментальними межиграми на струнному інструменті гусях або іноді також на

*Храм або хором — княжа палата.

псалтирі. Гуслі — це давній, ще праслов'янський інструмент, пласка дошка з кількома натягненими на ній струнами. Грали на гусях ударяючи або щипаючи струни пальцями. Пригадаймо чудовий поетичний образ із *Слова о полку Ігореві*, коли віщий Боян пускав десять соколів на стадо лебедів, і котрого лебеда допадав сокіл, той співав лебедину пісню... А то ж Боян не соколів пускав, а свої віщі пальці клав на струни, а вони самі славу князям рокотали.

Наступною добою пишного розквіту речитативного стилю були 16-18 вв., коли буйним квітом розвинулися козацькі думи. Частина з репертуару дум зберегли народні кобзарі аж до наших часів, а етнографічні записи з кінця 19 і початку 20 в. зафіксували їх тексти й музику для майбутніх поколінь. Над тематикою дум зупинятися не буду; вона шановним слухачам відома ще з шкільної лавки. Що ж являють собою думи з музичного погляду?

Стиль у них речитативний, співомовний, такий самий, як у похоронних голосіннях. Це наполовину деклямація, а наполовину спів, пристосований до якнайбільш експресивного тлумачення текстового змісту. Музичним матеріалом кожної думи є фактично тільки один мотив, що на протязі думи повторюється безконечну кількість разів. Але повторюється не докладно, а кожен раз виступає у нових і нових варіантах. Зелезно від довжини речень тексту цей музичний мотив скорочується або поширюється, так що в результаті маємо в кожній думі непоганий зразок, т. зв. мотивічної праці. Музичну форму думи, як цілоти, можна визначити музичним терміном "повторний мотив".

Мелодика дум обертається звичайно у вузькому діапазоні, деколи лише кварта або квінти; дуже характеристичний для дум є діапазон сексти, при чому мелодичні звороти основуються на дорійському звукоряді, наприклад, а-г-ц-д-е-фіс-г. Дальшою дуже характеристичною прикметою мелодики, зрештою не тільки дум, але й інших пісенних жанрів, є т. зв. хроматизація, тобто хроматичне підвищення четвертого ступеня звукоряду, в наслідку чого поміж 3 і 4 ступенем утворюється інтервал збільшеної секунди: а-г-ц-діс-е і т. д. Такий мелодичний скок на півтора тону надає українським мелодіям своєрідного забарвлення; відомий кобзар Остап Вересай говорив, що такі мелодичні звороти надають пісням "жалощів". Цікаве є походження тих мелодичних зворотів.

Музика праслов'янська була цілком діятонічна і таких півтора-тонових ходів не знала. Не знає їх до сьогодні і російська народна музика. Батьківщиною саме таких мелодичних зворотів є тюркська музика, в якій вони від найдавніших часів досі мають якнайширше застосування. З тюркської музики прийшли вони й до нас через взаємини з такими тюркськими племенами, як печеніги,

торки й особливо половці. Ми знаємо, що половці не тільки нападали і плюндрували Україну, але часто й мирилися з нашими князями, обмінювалися подарунками, христилися, одружувалися. А крім того, ціле тюркське плем'я т. зв. чорних клобуків жило в межах київського князівства і брало інтенсивну участь у громадсько-політичному житті цієї держави. Отже, обопільні культурні впливи, між тим і музичні, існували вже від найдавніших часів. Пізніше тюркські музичні елементи підтримували татари, а в 15-16 в (після поневолення південних слов'ян турками) з'явилося на Україні чимало сербських мандрівних співців, які теж підтримують цю манеру хроматизації.

II

Крім похоронних голосінь, княжих "слів" і козацьких дум, всі інші мелодії української народної творчости належать до другої групи, тобто до пісень з розвиненою музичною синтаксою, чіткою ритмікою і формою. Між ними є також пісні надзвичайно давнього походження. Наприклад, М. Грушевський в *Історії української літератури* відносить тексти декотрих обрядових пісень (особливо колядок) до 7-8 в. Натомість музику багатьох обрядових пісень можна сміливо вивести ще з слов'янської прабатьківщини, отак за 600-500 років перед Христом.

Але такі обрядові пісні в кобзарський репертуар не входять. У багатьох піснях, які виконували кобзарі, наприклад, з доби Гайдамаччини 18 в., чуємо ту саму хроматизацію, що й у думах. Декотрі з них витримані у своєрідних ладах, наприклад, у дорійському (з т. зв. дорійської секстою), а жартівливі і танкові є найновішого походження, основані на звичайному модерному "дур" (мажор). Про їх музичну сторінку говорити не доводиться; їх ми сприймаємо як нормальну сучасну музику.

III

Кілька слів про інструмент кобзу-бандуру. Походження її не цілком ясне. Ні праслов'яни, ні княжа доба такого інструменту не знали. Чеські дослідники, наприклад, З. Неєдлі або проф. Нідерле, вважають кобзу за стародавній оригінальний чеський інструмент, але переконливих доказів на це не мають. Більш правдоподібними є висновки українських і російських дослідників, головне Олександра Фамінцина, що нашу кобзу виводять від тюрксько-половецького інструмента "кобуз", відомого вже з 12 в. На Україні кобза поширилася значно аж у 16 в. Згодом цей інструмент почали у нас називати ще іншою, новішою назвою, але також чужоземного походження. Оце перське слово "танбур" візантій-

ські греки переробили у себе на "пандура", а з того вже пішла і наша бандура.

Найбільший розквіт кобзарського мистецтва припадав, як сказано, на 16-17-18 віки. Є відомості, що тоді існували цілі товариства, кобзарські цехи, з власною (так сказати б) ієрархією, професійними завданнями і правилами, систематичним вивченням нових adeptів. У 18 в., особливо за цариці Єлисавети Петровни, але і пізніше, ще навіть за Катерини II, кобзарів-бандуристів масово спроваджували з України в Московщину, на аристократичні і царські двори, і там вони відіграли дуже важливу роль у народженні російської національної музики. Один з тих бандуристів, Олекса Розумовський, зробив навіть незвичайну кар'єру, яка завершилася тим, що він став чоловіком цариці Єлисавети.

У 19 в. кобзарське мистецтво почало уже занепадати, а в 20 народні кобзарі-бандуристи існували вже тільки на Лівобережній Україні, на Чернігівщині, Полтавщині і Харківщині, де протрималися аж до наших часів. Мені самому доводилося бачити бандуристів ще в 1929 році в Харкові. Оці селянські старці, часто сліпі, заходили у велике місто, приміщувалися донебудь у скверу чи що, збирали круг себе невеличкий гурт міських слухачів і серед дзенькоту трамваїв і свисту сирен виконували свій кобзарський репертуар. Один з таких сліпців, пам'ятаю добре, рецитував цілу Шевченкову поему "Б'ють пороги".

Проте кобзарське мистецтво на Україні не зовсім завмерло, бо перейняли його і культивують численні українські інтелігенти і зберігають цю давню культурну традицію, як уміють і як їм обставини дозволяють. Свого часу була навіть при харківській консерваторії катедра бандурної гри, якою керував відомий Гнат Хоткевич. Були й інші спроби піднести бандурну гру на рівень європейського музичного мистецтва, але досі безуспішно. Трагедія наших сучасних бандуристів лежить у тому, що українські композитори, хоч з пошаною і пієтизмом ставляться до цього національного інструмента, але абсолютно відмовляються компонувати для бандури. Сучасні наші бандуристи часто підносяться до високої технічної досконалості і могли б бути чудовими виконавцями, але, на жаль, не мають репертуару, що відповідав би вимогам сучасного мистецтва, і примушені або лишатися в рамках етнографізму, або звертатися до дилетантських витворів — Гната Хоткевича чи йому подібних.

Цікаве, що, наприклад, Микола Лисенко, творчість якого так просякла народними інтонаціями, який опрацьовував тисячі народних пісень, знав добре бандуру, списував репертуар кобзарів і писав на цю тему наукові розвідки (про характеристику дум у виконанні О. Вересая), — сам не скомпонував на бандуру ні

одного акорду, хоч у декотрих своїх творах імітує бандуру на фортепіані. Так само другий український композитор, Філярет Колесса, що записував фонографом і видав друком цілий кодекс кобзарського репертуару, сам для бандури не скомпонував нічого. Геніяльний Леонтович, що залишився майже виключно в рамках народної тематики, бандуру зігнував.

Найбільший сучасний український композитор, європейського масштабу, Левко Ревуцький, скомпонував музику до драми *Богдан Хмельницький* О. Корнійчука. Є там чудова сцена, коли Хмельницький розсилає бандуристів по всій Україні і вони з піснею на устах розходяться. Музика Ревуцького до цієї сцени надзвичайно вдала, але гру на бандурах Ревуцький імітує лише інструментами в оркестрі...

Очевидно, є поважні причини, чому українські композитори залишають бандуру в її чисто етнографічній ролі. Зрештою, це тема дуже широка і zarazом спеціальна.

У кожному разі хочу попередити, що ми звернулися до пана артиста З. Штокалка з проханням, щоб у сьогоднішньому вечорі він якнайбільше тримався рамок етнографізму і подав нам зразки того справжнього народного кобзарського стилю, уникаючи якомога всяких інтелігентських налетіlostей, бо в цьому т. зв. "народному примітиві" є також своєрідна краса і високе своєрідне мистецтво.

IV

На закінчення я хотів би звернути увагу на таку обставину. Коли я говорив про тюркське походження мелодичних півторатонових зворотів або виводив кобзу від половецького "кобуз", може, дехто був збентежений і неприємно вражений, мовляв, еkleктичним характером нашої культури. Але дарма, бо по суті таким же еkleктичним утвором є кожна національна культура взагалі і кожна її ділянка зокрема. Аналогічних фактів у всесвітній і також у нашій історії маємо багато. От пригадаймо хоч би з політичної історії, як у 9 в. варязькі конкістадори завоювали українські племена і силою над ними панували. Спочатку були це чужоземці, германської крові, але минуло 200 років, і ці завойовники стали нашою національною династією, що видала таких володарів, як Володимир Великий чи Ярослав Мудрий, гордоці нашої історії, а Володимирів тризуб став гербом і символом української політичної самостійності.

Подібний приклад дає нам історія Греко-Католицької Церкви. Нема сумніву, що з боку польського уряду унія нашої церкви з Римом була суто політичним кроком, обрахованим на винародовлення українців. І українці дивилися спочатку на уніятів як на

ренеґатів і національних зрадників. Ще за часів Хмельницького їх винищували нарівні з поляками і жидами. Але пройшло знову 200 років, уніятська церква наповнилась українським змістом і сьогодні має претенсію стати взагалі українською національною церквою.

Чи ж у світлі таких явищ не перестане нас дивувати факт, що, наприклад, наші своєрідні півторатонові мелодичні звороти мають тюркське походження? Культурна еволюція власне на тому полягає, що жоден народ не цурається, а, навпаки, втягає в себе елементи сусідніх культур, запліднюється ними і народжує нові цінності, які згодом перетворюються на своєрідні національні особливості. А своєю чергою ті особливості і нові стилістичні форми, що накопичуються у хронологічному порядку на протязі цілого існування народу, з'єднуються ще між собою і витворюють дальші, нові особливості, від чого характер кожної культури ще глибше ускладнюється.

Ці еволюційні процеси завжди треба мати на увазі, коли свідомо хочемо сприймати народні пісні. Бо українські народні пісні своєю давністю зберігають традиції народної культури і зв'язують усі її етапи в одну цілість. Дійсно, вони є відбиткою всього історичного й передісторичного життя народу. Народні пісні, особливо їх мелодії — це справжня душа народу, це вияв не забріханой, не скаліченої ніяким насильством народної культури. Як цілість — це незбагнений сфінкс, задивлений у глибину віків. Кожний природний українець — чи він національно свідомий, чи ні, — захоплюється інстинктивно своєю народною музикою. Натомість ми повинні мати ключ до всебічного розшифрування цього сфінкса й уміння відчитати в ньому історичну, культурну і національну правду.

Від "Патетичної" до "Оптимістичної"

Валеріян Ревуцький

Патетична соната Миколи Куліша має вже досить велику літературу як на Україні (Н. Кузякіна, В. Гаккебуш), так і "по цьому боці" (С. Гординський, Г. Костюк, Ю. Шерех) українською чи (Л. Дика, Р. Ліндгайм) англійською мовами. У цих джерелах згадувалося і про проникнення *Патетичної сонати* поза межі Радянського Союзу, і про переклади її (П. Зенкевича на російську мову та М. Овруцької на німецьку), і про передмову до неї Ф. Вольфа. Нарешті, *Патетична соната* з'явилася і в англійському перекладі (М. та Ю. Луцькі, видання Української академічної преси, 1974).

Всі ці факти промовляють за велике зацікавлення нею поза українським тереном і про її мистецьке значення. Але для звіснення повноти її значення мені хотілося б навітлити ще один бік справи: як *Патетична соната* вплинула на розвиток радянської драматургії й театру. Головним чином у пошуках нової театральної форми, бож у рік появи *Патетичної сонати* (1930) ще можна було говорити про неї і про наголошення деяких характеристик у ній, що виходили поза рамки стереотипів.

Побіжно нагадаю лише факт, що *Патетичну сонату* 1930 року заборонено виставляти не тільки в "Березолі", а й на Україні взагалі, і вона "помандрувала" до московського Камерного театру та Великого драматичного театру в Ленінграді. На виставу Камерного театру зокрема і звернулися погляди дослідників. Вона тимчасово зникла з України, але посередньо лишився по ній великий слід на багато років.

1931 року на посаду мистецького керівника київського Театру російської драми (який пізніше, 1939 року, іронією долі названо іменем Лесі Українки) призначено режисера Володимира Неллі, відомого більше під ім'ям Неллівлад. Тоді ще молодий режисер щойно прийшов з театру "Червоний смолоскип" ("Красный факел"), де він був мистецьким керівником. Цей театр відомий своїми пошуками нових форм, і його не раз критиковано за абстрактний стиль його вистав. Талановитий режисер дістав для своєї експериментальної праці міцний склад акторів і вирішив поставити з ними в сезон 1931-32 року трагедію Ф. Шіллера *Підступ і кохання*. Зараз, коли щойно відсурмили фанфари з нагоди 50-ліття існування цього театру (який, до речі, немилосердно "обібрав" склад українських театрів, включно з визначним актором Театру ім. Франка Віктором Добровольським), в його численному доробку *Підступ і кохання* оминають мовчанкою...

В. Неллівладові безумовно був відомий текст *Патетичної сонати* М. Куліша. Не виключене, що він міг бачити й підготову її в московському Камерному театрі. Очевидно, його творчу думку не могла обійти цікава форма *Патетичної сонати*, зокрема введення музики Бетговена як рівнорядного чинника у виставі та позиція "Провідного", яким Куліш зробив Ілька. Очевидно, апелювала до нього й романтика самої драми.

Відштовхнувшись від кістяка драми *Підступ і кохання*, Неллівлад увів до складу дійових осіб "Провідного" (яким зробив самого Шіллера), долучив сцени з драми *Бетговен* М. Жижмора (зокрема сцену з Шіллером і Бетговенем), побудував весь музичний супровід на творах Бетговена, вільно поводячися з хронологією життя й творчості композитора. Сцени за текстом Шіллера чергувалися з вставними сценами.

Музика Бетговена супроводила всю виставу. При вдалому імітуванні місячного світла на сцені з'являлася героїня трагедії Шіллера Луїза, чекаючи побачення з Фердинандом. Ще перед тим, коли на фоні місячного світла на сцені виринала постать Луїзи, звучали акорди першої частини *Місячної сонати* Бетговена. Перед покоями Леді Мільфорд звучали уривки з його *Пасторальної симфонії*; церемонія етикетки одягання президента супроводилася *Турецьким маршем*. І, нарешті, сцена з Шіллером і Бетговенем вся супроводилася пасажами з увертюри до *Егмонта*. Бетговен нарікав Шіллерові на свою глухоту, мовляв, композитор без слуху — це коваль без рук, кінь без ніг, але раптом слух повертався до нього. З вигуком: "Шіллере, я чую, чую", — він сідав за рояль і починав грати урочисту кінцеву тему увертюри до *Егмонта* ...

Поєднання слова, рухів і музики робило в багатьох сценах надзвичайне враження. Микола Світловидов, що виконував роль Бетговена, влучно імітував рухи гри, а заслужений професор Київської консерваторії Григорій Беклемішев, колишній учень Феруччо Бузоні і один з кращих інтерпретаторів Бетговена (спеціально запрошений на цю виставу), грав за сценою не тільки увертюру до *Егмонта*, а й усі твори з музичної партитури вистави.

Крім професора Г. Беклемішева й М. Світловидова, романтику вистави, так співзвучної *Патетичній сонаті*, підтримували виконавці головних ролей.

Романтика *Патетичної сонати* позначилася і на драмі Л. Первомайського *Невідомі солдати*, що відразу опинилася в репертуарі "Березоля" (режисер В. Складенко), одеського Театру ім. революції (режисер К. Кошевський) та Театру ім. Заньковецької (режисер І. Чабаненко).

Але цікаво зазначити, що ця п'єса була поставлена безпосередньо після вистави *Патетичної сонати* в репертуарі москов-

ського Камерного театру. Мистець-декоратор Вадим Риндін, що вдало розв'язав оформлення *Патетичної сонати* в Камерному театрі, використав "калейдоскопічність" сцен останньої і в *Невідомих солдатах* (як свідчить у спогадах Аліса Коонен), легко трансформуючи одну сцену за другою.

Але найбільше вплив *Патетичної сонати* позначився на формі *Оптимістичної трагедії* Всеволода Вишневського. Як зазначає в своїх спогадах та ж Аліса Коонен, Вишневський став близько до Камерного театру, поділяючи концепцію О. Таїрова про "динамічний реалізм" у театрі. Його можна було бачити на підготові *Лінії вогню* (п'єса М. Нікітіна), *Патетичної сонати*, *Невідомих солдатів*. Справа не тільки в тому, що Вишневський наслідував у формі своєї п'єси характер "Провідного" з *Патетичної сонати* чи знайшов ключ до інтерпретації комісара-жінки, слідуючи за характером Марини, а впливав тональність драми М. Куліша: з одного боку, суворо героїчне, а з другого — оповите великим ліризмом. А крім того (як і в *Патетичній сонаті*), мистець-декоратор В. Риндін знову оформив виставу так, що поставали виразно картини громадянської війни.

Говорячи про вплив Куліша в створенні характеру жінки-комісара на Вишневського, можна легко постерегти в нього подібне сплетіння, як у характері Марини: тверезого, жорстокого розрахунку й романтики, в якому сплетінні емоції цілковито підпорядковані розсудливості.

Патетична соната Бетговена в драмі М. Куліша — своєрідна дійова особа. Марина грає то одну, то другу частину й кожного разу *allegro* чи *adagio cantabile* її звучить відповідно до тієї ситуації, що в дану мить відбувається на сцені. Те саме можна ствердити щодо музичної партитури *Оптимістичної трагедії*. П'єса Вишневського починається сумним музичним вступом, кілька разів протягом дії грає духово оркестра.

Як відомо, в *Патетичній сонаті* М. Куліш вдавався до контрастів. Наприклад, будова сцени з будинком у розрізі, в якому він примістив людей різного соціального чи морального типу. Це використав і Вишневський. Упродовж усієї *Оптимістичної трагедії* слідує контрастові сцени між хаосом і гармонією, смертю й життям, запереченням і ствердженням. Серед таких сцен (контрасти радості й суму) є фінальна сцена першого акту, так званий прощальний баль. На допомогу таким сценам Вишневський пристосував і світляну партитуру (як це теж з успіхом використав і М. Куліш у *Патетичній сонаті*) з частими змінами від світла до темряви і навпаки. На аркуші рукопису *Оптимістичної трагедії* він написав: "1 акт. Сонце. 2 акт. Ніч. 3 акт. Сонце..."

У М. Куліша в *Патетичній сонаті* дію веде Ілько. Він оповідає

про себе, про Марину, про те, що відбувається поза епізодами, численними в структурі драми. Він ніби пов'язує їх поміж собою своїми власними оповіданнями. В *Оптимістичній трагедії* пов'язують численні епізоди двоє моряків-старшин, що ведуть оповідання про події. Застосувавши цей артистичний засіб Куліша (до речі, застосований ще раніше в *Хулії Хурині*), Вишневський, проте, скористався ним в іншій формі. Куліш лише акцентував в оповіданнях Ілька найголовніші події, Вишневський через двох моряків-старшин вдався до переконувань, впадав часто в абстрактну патетику.

Багато дечого запозичив Вишневський від Куліша і в будові простих, лаконічних реплік, будуючи на них характеристики образів. Мова характерів — різна, як і в Куліша. Монолог відсутній в *Оптимістичній трагедії*, його застосовано лише один раз у формі читання листа до жінки-комісара. Натомість монологи передано двом морякам-старшинам, що ведуть дію. Це дещо зруйнувало суцільність *Оптимістичної трагедії*. Форма їх вислову різко відрізняється від загальної конструкції лаконічних реплік, чого не помітно в *Патетичній сонаті* М. Куліша.

Зазначалося раніше, що Вишневський був присутній і на підготові *Невідомих солдатів* Л. Первомайського. Правдоподібно, вплив цієї п'єси на остаточний текст *Оптимістичної трагедії* був не дуже великий. Це була перша драматична спроба Первомайського і де в чому, як експресивність образів, він сам брав чимало від Куліша. Проте, конфлікт між більшовиками й анархістами міг бути підказаний Вишневському Первомайським, в якого самовпевненість анархіста Рона багато в чому нагадує його співідеологів з *Оптимістичної трагедії*.

Властиво ставлення Вишневського до введених ним анархістів і знижує мистецьке значення *Оптимістичної трагедії*. У *Патетичній сонаті* Куліша всі головні постаті зазнають краху гуманних ідей. Анархістів Вишневського гуманними ніяк не можна сприймати, особливо коли їх порівняти з більшовиками. Ні Вожак, ні Сиплий не можуть своїми кращими рисами протиставитися не тільки жінці-комісарові, а, навіть тим, хто підтримує головну героїню. А крім того, головний конфлікт з анархістами фактично скінчився з кінцем другої дії, а в останній у конфлікт з більшовиками вступають зовнішні сили, інтервенти.

Вистава *Оптимістичної трагедії* в Камерному театрі йшла в другій редакції в грудні 1933 року. Але поки дійшло до вистави в Камерному театрі, В. Неллівлад скористався й виставив драму Вишневського в першій редакції на початку 1933 року в київському Театрі російської драми. Після *Підступу і кохання* Шіллера вона була логічним продовженням його творчих пошуків. Молодій Л. Добжанській було доручено виконувати роль жінки-комісара, а

літній М. Світловидов перевтілювався з Бетговена на вожака анархістів — Сиплого. У кінці того ж року в українських театрах уже йшла *Загибель ескадри* О. Корнійчука, де за головними характеристиками відразу пізнавалися образи *Оптимістичної трагедії* Вишневецького. Але це вже інша тема...

Оптимістичну трагедію виставляло понад 120 театрів, з огляду на гльорифікацію партії; між іншим, двічі в Харківському театрі російської драми (1937 і 1957). Відродження *Патетичної сонати* почалося лише в 1958 році (одеський Театр революції), хоч структура її служила за зразок численним виставам (між іншим, і для *Мадам Боварі* за Фльобером у московському Камерному театрі, 1940). Слідом за одеським Театром революції київський Театр ім. Франка виставив *Патетичну сонату* 1966 року. Поява англійських перекладів *Патетичної сонати* та *Оптимістичної трагедії* (переклад Г. Скотт і Р. Карп, 1972) дасть можливість повного порівняння з застосуванням об'єктивних мистецьких критеріїв.

Стефанія Туркевич-Лукіянович

Аристид Вурста

8 квітня ц. р. померла в Кембріджі (Великобританія) наша визначна композиторка, піаністка і музикознавець Стефанія Туркевич-Лукіянович, сестра диригента і композитора Лева Туркевича.

Покійна народилася у Львові 1908 року. Музичну освіту дістала в Музичному інституті ім. Миколи Лисенка у Львові, потім училася два роки на філософічному факультеті Львівського університету, наступні два роки студіювала музикологію у Віденському університеті і склала державний іспит, а рівночасно вивчала гру на фортепіані у Віденській музичній академії у класі проф. Вюрера і теорію у класі проф. Маркса. Композицію вивчала у Празькій музичній консерваторії у проф. Сука і в 1934 році здобула докторат з музикології в Українському Вільному Університеті в Празі.

Після закінчення студій Стефанія Туркевич-Лукіянович викладала в 1935-39 роках гармонію і фортепіано в Інституті ім. М. Лисенка у Львові і науку музики у Львівській учительській семінарії та в приватній консерваторії проф. Нементовської. У 1940-44 роках була корепетитором у Львівській опері, доцентом Львівської консерваторії, співробітником Львівського радіо, а також виступала з доповідями.

На еміграції Стефанія Туркевич-Лукіянович опинилася спочатку в Відні, потім в Англії (Лондон, Брістоль, Белфаст, Кембрідж), де й померла. Поза кількома концертами (зокрема в турне по Великобританії з Олегом Нижанківським й автором цих рядків у 1957 році), на еміграції вона зосередилася виключно на композиторській праці, яку високо оцінила англійська критика.

В українській музиці Покійна належала до авангарду, з виразними модерністичними тенденціями, своєрідним експресіоністичним стилем і помітними впливами української народної музики. До кола її приятелів належали Йозеф Сук, Рафаель Кубелік, Лев Ревуцький та ін.

Композиторська спадщина Стефанії Туркевич-Лукіянович велика й різноманітна. Серед інших її творів слід згадати оперу *Мавка на сюжет Лісової пісні* Лесі Українки (з уваги на втрату лібретта під час війни, написаного її батьком, перероблену на балет), три дитячі опери, кілька балетів, симфоній, творів для фортепіана, хорових тощо.

Вістка про смерть Стефанії Туркевич-Лукіянович лишилася майже не поміченою, і в цьому познача достоту трагічної ситуації українських музик у діяспорі. У нас немає жодного музичного осередку, в якому плекано б українську музику. Еміграційні умови не дозволяють на згуртування української концертної публіки, і тому чимало талановитих музик відходять від нас, бо знаходять сприятливіше поле діяльності в чужому оточенні. А вже найгірше становище композиторів: не маючи змоги почути свої твори у фаховому виконанні (опера, симфонічна чи камерна оркестра тощо), вони зневірюються або взагалі залишають композиторську творчість. До того ж, наука музичної композиції дуже складна і вимагає довготривалих студій, тому втрата кожної творчої одиниці дуже для нас болюча. Сподіваємося, що творчість Стефанії Туркевич-Лукіянович буде належно оцінена бодай у майбутньому.

П'ЯТЬ РОКІВ УВ'ЯЗНЕННЯ ЗА ОДИН ВІРШ

Нью-Йорк (Пресова служба ЗП УГВР), 19 серпня 1977. На Захід дістався судовий вирок з процесу над поетом, учителем естетики Боршівського технікуму, Миколою Горбалем. Суд над Горбалем відбувся 13 квітня 1971 в Тернопільському обласному суді. Сам суд тривав тільки чотири години. Горбаль засудили на 5 років таборів і 2 роки заслання за авторство поеми "Дума". Від 1971-1972 років Горбаль відбував ув'язнення в мордовських таборах, згодом, від 1972-1975 в пермських таборах. Горбаль сьогодні перебуває на засланні в Томській області в РСФСР. Подаємо уривки з вироку Горбаль. Повний текст появиться в збірці самвидавних документів у видавництві "Сучасність".

ВИРОК

ІМЕНЕМ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ

1971 року 13 дня місяця квітня судова колегія кримінальних справ Тернопільського обласного суду в складі:

Головуючого — Ярового І. І.

Народних засідателів — Герасименко П. С., Будного М. С.

секретаря — Зіневич В. В.

при участі прокурора — Куренева Л. С.

адвоката — Дармограя П. І.

розглядала у відкритому судовому засіданні в місті Тернопіль справу обвинуваченого —

ГОРБАЛЯ, Миколи Андрійовича, 6 травня 1941 року народження, уродженця с. Воливець, Горлицького повіту, ПНР, жителя міста Боршева, Боршівського району, Тернопільської області, українця, безпартійного, студента заочника 2 курсу Івано-Франківського педінституту, не судженого раніше, неодруженого, до арешту працював викладачем естетики в Боршівському технікумі механізації сільського господарства, з селян, військовозобов'язаний; за статтею 62, ч. 1, КК УРСР.

ПОСТАНОВИЛА:

Підсудний Горбаль, Микола Андрійович, будучи ворожо настроєним до радянської влади, став на боротьбу проти радянської влади шляхом розповсюдження написаного ним так званого твору "Дума" антирадянського націоналістичного змісту...

Названий твір у віршовій формі він почав писати 1968 року і закінчив літом 1969 року, даючи йому назву "Дума". В ньому він зводить наклеп на радянську дійсність і національну політику КПРС і радян-

ського уряду, що, мовляв, Україна в складі СРСР перебуває в залежному від Росії стані, що радянська влада знушається над радянським народом. Він закликав до боротьби проти радянської влади.

З метою обробітки громадян в антирадянському націоналістичному дусі, підсудний Горбаль названий твір розповсюджував серед свого оточення, на що прямо вказує його звернення до читачів у другому примірнику "Думи": "Тепер післав свої думки серед людей, чую здвигнення душі: чи здвигне моя думка хоч одне серце, чи знайде вона відгук, чи знайду побратимів".

Так, проживаючи в Боршеві, літом 1969 року підсудний Горбаль давав читати "Думу" своєму знайомому свідкові Баланові І. Д. Весною 1970 року підсудний Горбаль написав другий примірник т. зв. "Думи" і дав читати свідкові Півторакові В. Я.

Крім цього, підсудний Горбаль поширював в усній формі наклепи на радянську дійсність серед своїх співробітників.

Так, у вересні 1969 року в розмові зі свідком Нечипоренком Г. С., він заявив, що в СРСР немає демократії і що про неї тільки пишуть...

У творі "Дума" підсудний Горбаль висловлюється проти внутрішньої і зовнішньої політики радянського уряду...

Пояснення підсудного Горбалья про те, що під час писання "Думи" він не мав на меті вести боротьбу з радянською владою, відкинено змістом самого твору "Дума" і свідченням вищезгаданих свідків...

Уважаючи, що підсудний Горбаль здійснив особливо небезпечний державний злочин, колегія вважає необхідним призначити йому міру покарання — позбавлення свободи в рамках санкцій ч. 1, ст. 62 КК УРСР з відбуттям міри покарання у виправно-трудовій колонії суворого режиму і засланням після відбуття міри покарання... На засадах викладених і керуючись ст. ст. 323, 324 КПК УРСР, колегія

ЗАСУДИЛА

Горбалья, Миколу Андрійовича за ст. 62 ч. 1 КК УРСР на 5 (п'ять) років позбавлення волі з відбуттям покарання у виправно-трудовій колонії суворого режиму і засланням на 2 (два) роки із зобов'язуючим поселенням на території Комі АРСР...

Начальник слідства

Виняк Рімко

Копія печатки закладу ч. 35 Пермських таборів ("учреждение"), в якому був ув'язнений М. Горбаль, і де сьогодні перебуває велике число інших українських політичних в'язнів. Поруч підпис начальника "учреждения" Римка.

ДЕКЛЯРАЦІЯ СОЛІДАРНОСТІ

(З ПРИВОДУ "ДЕКЛЯРАЦІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ СПРАВІ", ПІДПИСАНОЇ ДІЯЧАМИ ПОЛЬСЬКОЇ, РОСІЙСЬКОЇ, УГОРСЬКОЇ І ЧЕСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ)

У травні 1977 року 14 видатних діячів польської, російської, угорської і чеської еміграції підписали і проголосили друком "Деклярацію в українській справі", яка є свіжим словом у політичному житті емігрантів та відкриває нові перспективи для їхньої і їхніх народів співпраці на нових справедливих засадах. "Деклярацію" передрукували українські пресові органи всіх політичних напрямів. Наскільки ми могли ствердити, вона викликала широкий відгомін у суспільствах, серед яких автори працюють.

У "Деклярації" згадано про кривди, що їх зазнав український народ від польського імперіялізму впродовж багатьох століть; засуджено російський імперіялізм; висловлено признання для українського народу за його послідовну боротьбу за державність; відзначено передове місце української визвольної боротьби серед народів Радянського Союзу та підкреслено, що поляки, росіяни, угорці і чехи не будуть повністю вільними, коли не стануть вільними українці, білоруси, литовці. Автори звернулися із закликом до російського народу, щоб він відвернувся від політики імперіялізму, а разом з тим заапелювали до російської еміграції і до російського опозиційного руху в Радянському Союзі, щоб вони співпрацювали з українськими борцями за незалежність України.

Ми, Український Демократичний Рух, що об'єднуємо на базі федерації три політичні партії: Організацію Українських Націоналістів за кордоном (ОУНз), Українську Револьюційно-Демократичну Партію (УРДП), Українське Національно-Демократичне Об'єднання (УНДО) та незалежних українських демократів, — вітаємо "Деклярацію" і її авторів за моральну підтримку, яку вони своїм виступом дали українському народові в час його важких випробувань.

Проте, ми вважаємо потрібним висловити наше застереження до тієї частини "Деклярації", де говориться, що автори змагатимуть "до утворення такої ситуації, в якій українці могли б вільно висловитися, чи вони бажать самостійного державного існування". Пригадуємо, що український народ за останні понад 60 років мав уже кілька таких ситуацій і кожна з них використав на те, щоб жертвами крові і майна підтвердити, що його ідеалом була і є самостійна українська держава.

Ми радіємо, що в "Деклярації" засуджено імперіялізми і тому, сповнені духом нових можливостей, пересилаємо польському, російському, угорському і чеському народам наші щирі вітання, а разом з тим побажання повного визволення з-під чужого панування. Український народ, залишаючи за собою трагічні події минулого, готовий докласти всіх зусиль до того, щоб улаштувати співжиття із своїми сусідами на базі взаємного довір'я, миру і приязні.

Сподіваємося, що "Деклярація" стане поштовхом до створення сприятливого клімату для того, щоб демократичні сили народів Радянського Союзу, сателітних держав і тих, які працюють на еміграції, стали одним фронтом у боротьбі за національне, соціальне і політичне визволення.

Роман Барановський (США), Роман Борковський (США), Василь Витвицький (США), Олег Волянський (США), Михайло Воскобійник (США), Федір Гаснко (Німеччина), Йосип Гірняк (США), Яків Гніздівський (США), Василь Гришко (США), Михайло Добрянський (Англія), Іван Дубилко (Канада), Роман Ільницький (США), Анатоль Камінський (США), Григорій Костюк (США), Володимир Кубійович (Франція), Юрій Лавріненко (США), Анатолій Лисий (США), Юрій Луцький (Канада), Любомир Макарушка (Німеччина), Омелян Пріцак (США), Мирослав Прокоп (США), Богдан Рубчак (США), Іван Лисяк-Рудницький (Канада), Олег Федішин (США), Атанас Фіголь (Німеччина), Марко Царинник (Канада), Юрій Шевельов (США), Олекса Яворський (Канада).

3 міжнародної преси

■

У газеті *Вашінгтон Пост* від 17 серпня 1977 відомі американські журналісти Джек Ендерсон і Лес Віттен написали зворушливу статтю п. н. "Радянська поліція притискає пальці поета" в оборону молодого українського поета Йосипа Терелі. На підставі документів, підтверджених американськими урядовими колами, автори подають життєвий шлях 34-літнього українського поета, що "перебув 14 літ у радянських в'язницях та психушках лише за те, що був українцем, гордим членом 50-мільйонного народу, який не хоче виректися своєї старої культури; за те, що вважав себе вірним членом Української Католицької Церкви, яка ставить Бога понад державу; а головне за те, що в своїй красномовності Тереля вмів висловити свої незалежні погляди такою зворушливою мовою, яка незвичайно заалармувала більшовицький естаблішмент". Тереля подає жахливі спомини з переживання у психушці в Сичовці, де він був ув'язнений в 1962 р. 475 в'язнів були замордовані, або замучені на смерть у роках 1963 до 1973. На звернення в справі Терелі до радянської амбасаді, автори дістали відповідь, що це є лише "особисті інсинуації, які не відтворюють правдивих фактів радянського в'язничного життя".

Американські журналісти починають своє звітлення про Терелю словами: "Ще один Александр Солженіцин кричить до нас з глибини радянської в'язничної системи...".

Ця стаття була теж поміщена в нью-йоркській газеті *Дейлі Ньюз* від 17 серпня цього року п. н. "Власна історія жертви про радянські тортури".

■

Опублікований у серпні ц. р. документ ЦРУ про перспективи розвитку економіки СРСР у майбутньому знайшов широкий відгомін в американській і європейській пресі. Згідно з передбаченнями цього документу, економіка СРСР протягом найближчих 5-10 років опиниться в дуже критичному становищі. *ЮС Ньюз і Ворлд Ріпорт* від 22 серпня ц. р. пише в статті п. н. "Чи витягне себе сама наверх хвора економіка Росії за роги?", що "помітний упадок в економічному рості вважається за "майже неминучий" — від теперішнього 4%-ого до 2%-ого в 1980 рр.". Усе це буде мати відповідний вплив на формування зовнішньої політики Москви, а зокрема вона буде далі налягати на продовження розрядки, щоб мати доступ до західних кредитів і американської технології, "які будуть для Москви важливішими, ніж будь-коли дотепер". Це поперше. А подруге: домовлення в справі обмеження стратегічних

зброєнь (СОЛТ) "будуть для Кремлю дуже привабливі, бо вони уможливають перенесення ресурсів від зброєнь до індустрієних інвестицій". І потрете: на думку цього журналу, це ускладнить взаємини з сателітами, бо примусить Москву зменшити субсидовані постачання оливи до цих країн". Як один із факторів, який вплине на сповільнення економічного росту СРСР, *ЮС Ньюс енд Ворлд Ріпорт* згадує зменшення приросту населення. "Хоч у 1977 році робоча сила зростає на 2.7 міль., то коло 1986 року вона спаде до приблизно тільки 300 тисяч".

■

"У час, коли сварка Москви з єврокомуністами продовжується, румунський президент Чаусеску знову підтвердив свою незалежність від Кремлю", — звітує Гела Пік, кореспондент манчестерської газети *Гардіян* у числі від 12 липня 1977. Чаусеску сказав попереднього дня на зборах у Букарешті дослівно таке: "Це цілком природний факт, що сьогодні не може вже довше існувати якийсь керівний центр у міжнародному комуністичному русі". Кореспондент звертає увагу, що це не перший такий виступ президента Румунії, але в той час, коли Москва старається применшити значення спору з еспанським комуністичним провідником Сантіяго Карілло, — стаття у минулому тижні в румунським партійним офіціозі і промова Чаусеску мають свою спеціальну вимову. Як румунська преса, так і президент виразно заявили, що вони в цьому спорі по боці Карілло та всіх тих комуністичних європейських партій, які займають становище повної незалежності від Москви у формуванні їхньої зовнішньої політики.

Крім цього, як повідомляє спеціальний кореспондент з Відня Ерік Бурне у *Крішчен Саєнс Монітор* від 27 липня 1977, Румунія розбудовує сильно свої економічні зв'язки зі Заходом, не тільки стараючись унезалежитися частинно від Радянського Союзу, але за допомогою західного капіталу та технічного знання хоче конкурувати у Східній Європі з радянською продукцією. Так договір з англійським та німецьким підприємствами будови літаків створив спільне румунсько-німецько-англійське підприємство, що буде будувати в Букарешті 44-пасажирський літак для недалеких летів, з основним капіталом 2,100 мільйонів німецьких марок. Нові літаки мають головне завдання відібрати ринок збуту від радянських Яків, що опанували дотепер країни Східньої Європи. Румунський літак буде мати більшу кількість місць для пасажирів та живитиме англійські ракетні мотори. Цікаво, що Румунія прийняла коло 80 німецьких інженерів, що будуть постійно керувати продукцією та цілою господаркою спільного підприємства.

■

Поточні події в СРСР — інформаційний листок "Дослідного центру тюрм, психіатричних тюрм і концентраційних таборів у СРСР",

який знаходиться в Тель Авіві, приніс у серпні ц. р. вістку, що ще в жовтні 1970 року в Ленінградській военній окрузі КГБ викрило військовий заговор, який готував переворот на час святкування в річницю Жовтневої революції. Арештовано понад 300 офіцерів, в тому кількох генералів. Дехто з арештованих покінчив самогубством під час арешту, інших розстріляли, і цілу справу суворо законспірували. З цією метою родини розстріляних офіцерів одержують пенсію за своїх рідних, які нібито загинули при виконванні військових обов'язків.

Той же інформаційний листок подає, що в Дніпропетровську значно зросла останнім часом радіоактивність, яка походить із заводу, в якому виробляють нуклеарні заряди (офіційно завод фігурує як машинобудівельний). Це привело до того, що навіть місцевий Міськздороввідділ звернувся до урядових чинників з вимогою зарадити цій ситуації, але вищі інстанції зігнували скаргу. Згідно з статистичними даними, Дніпропетровськ має найвищий процент захворювань на рака.

Згідно з тим же джерелом, в річницю Жовтневої революції 7 листопада 1976 року в Чернівецькому університеті розкинено летючки з написами: "Геть із советами!" "Росіяни, забирайтеся додому!". Того самого дня хтось зірвав портрет Брежнєва на площі Революції в Чернівцях і над ним написав: "Росіяни, забирайтеся додому!". Знову ж у Житомирі, на Новий рік 1977, появилися на стінах написи: "Москалі, забирайтеся геть з України!".

За даними того ж дослідного центру, один із працівників Прокуратури, який недавно виїхав з СРСР, твердить, що на доручення ЦК КПРС усі місцеві клітини КГБ мали виготовити списки "підозрілих", яких мають негайно арештувати на випадок якоїсь "тривоги". Накази про їхній арешт лежать разом із списками в місцевих відділах КГБ.

■

Хрістофер Гавс повідомляє в *Сандей Телеграф* від 24 липня ц. р. про страхітливий зріст злочинності в Радянському Союзі. Це діється головню через пияцтво студентів та молодих робітників. У висліді, в'язниці та місця відокремлення є переповнені молодими порушниками. В деяких районах Союзу на тлі пиянства зросли публічні бійки, авантюри та брутальні напади. В інших районах можна ствердити масові явища "антисоціальної поведінки", як ось невихід на працю, хуліганство та масове поширення венеричних недуг. Ці ствердження походять від експерта радянських справ Кенет Шов. Його звіт появилвся в журналі *Кримінологіст*, присвяченому кримінології та праву. Коло 80 передплатників його є в СРСР; передбачають, що журнал буде заборонений на терені СРСР та його сателітів.

■

Англійська преса широко коментує арештування Андрія Климчука у Львові. "Климчук, 21-літній хлопець, уроджений в Англії, слабо гово-

рять по-українськи. За словами його батька, молодий Климчук хотів побачити країну свого батька та зустрінути свою тітку. У час, коли він мав зустрінути тітку, його арештували органи КГБ, що закинули йому посідання еміграційної літератури та грошей для фінансування ворожих акцій. Співтовариш його ствердив, що молодий хлопець мав з собою всього коло 25 фунтів штерлінгів готівкою та подібну суму в подорожніх чеках". У редакційній статті *Дейлі Телеграф* від 9 серпня питає: "Припустімо, що Климчук мав з собою еміграційну літературу. Що ж тут погане? Гельсінкський договір, що його підписали п. Брежнєв, забезпечує вільну виміну інформації. Отже?"

Французька преса широко коментує рішення Володимира Костова, кореспондента болгарського радіо та телебачення в Парижі, просити про азиль та залишитися на постійно в Парижі. Як подає *Le Figaro* від 14 липня та *Le Monde* від 16 липня, подружжя Костових повідомило в документі переданому французькій пресі про причини свого рішення. Вони заявляють про свою любов до соціалістичної Болгарії та стверджують, що поведінка радянської влади змушує їх запротестувати проти русифікації та советизації Москвою їхньої батьківщини Болгарії. Вони твердять: "Росія та за наших днів СРСР багато допомогли нашому народові. Але нині незалежність нашої країни є zagrożена. Керівні чинники в Болгарії працюють над ліквідацією національної суверенності Болгарії та над інкорпоруванням її в рамки СРСР". За словами Костових, керівники комуністичної партії Болгарії тримають народ у невідомості, що тепер проходить в СРСР. Нічого не подається про переслідування інакодумаючих, нічого не відомо про переслідування мільйонів людей. Не говориться, чому люди покидають Радянський Союз та стараються виїхати на Захід. Нічого не пишеться про поневолення людей і країн, ні про політику радянського уряду супроти інших комуністичних країн, ні про кризу в них створену Москвою. Болгарські люди не мають права дискутувати політику СРСР щодо Болгарії. Так само і економічна політика не йде по лінії інтересів Болгарії, але за диктатом Москви. Народ Болгарії знає в своїй минувшині не одні чорні часи і їх він завжди пережив. Переживе і теперішній "братній" союз із СРСР. Але бувають хвилини, що вимагають дії. Такий момент прийшов для нас і тому ми рішили виступити в оборону батьківщини, — пишуть у своєму зверненні Костови. Вони заповіли видати незабаром спеціальне звернення до своїх земляків на батьківщині.

Манчестер Гардіан від 12 липня ц. р. повідомляє, що, згідно з голосами китайської комуністичної преси, немає виглядів на покра-

щання радянсько-китайських взаємин. Комуністичний партійний журнал *Червоний прапор* твердить, що Москва збирає мільйон військ уздовж китайського кордону. Це становить серйозну небезпеку для Китаю. Рівночасно китайський військовий часопис у статті про модернізацію зброї домагається якнайбільш модерної зброї у світі, щоб могли відбити несподівану атаку на Китай його "найнебезпечнішого ворога" — Радянського Союзу. Багато подібного писалося в минулому, стверджує *Манчестер Гардіан*, але ніколи так гостро ні так безупинно. Китайський *Щоденник визвольної армії* пише, що росіяни можуть почати несподівану атаку "скорше, ніж ми думаємо" — можливо, навіть "завтра рано".

■

Вашінгтон Пост від 31 липня ц. р. подає за розвідчими експертами, що китайці змінили поділку для антитанкової зброї РПГ-7, яка своїми ракетами знищила масу американських танків у в'єтнамській війні. Давніша скаля прицілу була побудована проти американських танків. Тепер нові скалі для прицілу мають подвійну калібрацію: проти американських та проти радянських танків. Звертають увагу, що радянська калібрація проти радянських танків є по правому боці скалі, американська по лівому. Тому, що нормально більшість людей вживає праве око для прицілу, побудова прицілу на радянські танки для правого ока має ще свою додаткову вимову.

■

Серед голосів про мир та відпруження данський кореспондент Флемінг Серензен звертає увагу в копенгагенському *Іландс-Постен* від 21 червня 1977 на факт, що радянські експерти поспішно будують за допомогою великих робочих бригад 400-кілометрову залізничну лінію від радянсько-польської границі над Бугом до польського індустріального центру в Катовицях. Офіційна причина будови нової лінії, як подало Радіо Варшава, — для транспорту руди з СРСР до великих сталевих заводів у Грубешові б. Катовиць. Західні кола звертають увагу на факт, що це буде перша ширококолійна залізнична лінія, яка в'язатиме радянську залізничну систему аж до границі Чехо-Словаччини. Таким способом перекидання танкових радянських частин буде можливе без перевантажування на польській границі.

Нова залізнична лінія буде йти в південній частині Польщі не здовж існуючої Перемишль-Ряшів-Тарнів-Краків, а далі на північ, та вимагатиме будови нових мостів, почавши від граничної річки Бугу. За словами західних експертів, нова залізниця має виключно стратегічне значення.

З життя українців у світі

■

У червні ц. р. Патріярх Йосиф Сліпий звернувся до президента США Дж. Картера з проханням підтримати національні, соціальні та релігійні свободи в Україні. У своїй відповіді Картер м. ін. писав: "Прошу прийняти запевнення, що поділяю Ваші турботи про основні права для людей, де б вони не жили. В Београді, а теж при інших нагодах. Сполучені Штати будуть намагатися забезпечити більше пошани для людської гідності та прав людини".

■

В Українському Католицькому Університеті в Римі закінчився в половині липня вакаційний курс українознавства, що в ньому брали участь 23 студентки та 9 студентів з США, Канади, Англії та Австралії. Учасники вислухали 103 години викладів.

■

Професорська рада Українського Вільного Університету в Мюнхені, що проходила від 18 до 26 липня, знову вибрала ректором УВУ проф. Володимира Янева, а проректором проф. З. Соколюка. Деканом факультету права і суспільно-політичних наук обрано проф. Б. Кордюка, а факультету філософії проф. О. Кульчицького. У звітному періоді за минулий рік УВУ опублікував праць на загальну скількість 1852 сторінки друку, серед них працю Наталії Полонської-Василенко *Історія України*, том 2.

■

В Оттавському університеті в Канаді відбувся курс сучасної української прози для кандидатів на докторські та магістерські ступені у відділі славістики та модерних мов. Курс провадив професор-гість Ярослав Рудницький.

■

Жіноча організація в США "Український Золотий Хрест" видала 450-сторінковий збірник, присвячений пам'яті поетеси і видатної діячки української культури Олени Теліги. Теліга була теж провідною постаттю українського революційно-визвольного націоналістичного руху. Вона згинула в Києві з рук гестапо на початку 1942 року.

■ У приміщеннях Українського Вільного Університету в Мюнхені відкрито в травні ц. р. виставку картин Бориса Крюкова. Крюков, маляр і графік, нар. в 1895 році, закінчив Київську художню школу, працював у книжковій графіці. Він ілюстрував приблизно 500 книжок, м. ін., М. Хвильового, О. Тесленка, Г. Косинки, С. Васильченка та ін. Після другої світової війни він поселився в Аргентині, де помер 6 березня 1967.

■ У Торонто, в Канаді, відбувся 6 і 7 серпня ц. р. Надзвичайний конгрес Центрального Союзу Українських Студентів (ЦЕСУС). Він об'єднує українське студентство різних країн поселення. Головою ЦЕСУС вибрано Богдана Гаргая, члена Української Студентської Громади Великої Британії.

■ Колишнього діяча української студентської молоді в США Степана Олійника, який закінчив п'ятирічну службу при Генеральному штабі США і має ступінь підполковника, приписано на академічний рік 1977/78 до Державної Військової Академії у Вашингтоні. Олійник учився в Джорджтаунському університеті у Вашингтоні і має ступінь доктора політичних наук.

■ Михайло Терпак, дотеперішній керівник української редакції в радіо "Голос Америки", був найменований у серпні цього року заступником керівника цілого відділу СРСР тієї радіоредакції. Керівником українського відділу стала Оксана Драган. Відтепер М. Терпакові підлягатимуть, крім українського, такі відділи: вірменський, грузинський, російський і узбекський. М. Терпак перейшов на працю до "Голосу Америки" з "Радіо Свобода", де він був у роках 1952-1964 заступником шефа політичного відділу.

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 *Роман Бабовал*: Поезії.
7 *Альберто Моравія*: Три оповідання. *Переклав Б. Олександрів*.
20 *Олександр Филипович*: Шарль Бодлер (1821-1867)
23 *Аркадія Оленська-Петришин*: Мистецький шлях Михайла Мороза.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 33 *Анатоль Камінський*: Про завершену Жовтневу революцію та її епігонів.
— 45 *Петро Балей*: Чи можливий комунізм без марксизму?

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 57 *Василь Лісовий*: Відкритий лист до членів ЦК КПРС.
76 *Роман Шпорлюк*: Нації СРСР у перспективі 2000 року.
81 *Владзімеж Шнарбаховський*: Клопоти Французької компартії.

ДИСКУСІЯ, РОЗМОВИ

- 89 *І. Володимир Манастирський*: Нове видання правопису.

МУЗИКА І ТЕАТР

- 104 *Зіновій Лисько*: До історії кобзарського мистецтва.
111 *Валеріян Ревуцький*: Від "Патетичної" до "Оптимістичної".
115 *Аристид Вирста*: Стефанія Туркевич-Лукіянович.

ОГЛЯДИ І НОТАТКИ

- 117 П'ять років ув'язнення за один вірш.
119 Деклярація солідарности.
121 З міжнародної преси.
126 З життя українців у світі.

Адреси наших представників

<i>Австралія:</i>	Library & Book Supply 16 a Prospect Street Glenroy, Vic. — 3046
<i>Аргентина:</i>	Dr. M. Wasylyk Cooperativa de Credito "Renacimiento" Maza 144 Buenos Aires
<i>Велико- британія:</i>	Mr. S. Wasyloko 4, The Hollows Silverdale, Wilford Nottingham
<i>Ізраїль:</i>	G. Shakhnovich Harav Maymon, п. 2, apt. 31 Bat-Yam, Israel
<i>Канада і США:</i>	Nina Ilnytskyj 875 West End Ave., Apt. 14B New York, N. Y. 10025 G. Lopatynski 875 West End Ave., Apt. 14B New York, N. Y. 10025
<i>Швейцарія:</i>	Dr. Roman Prokop alte Landstrasse 22 8803 Rüslikon
<i>Швеція:</i>	Kyrylo Harbar Box 62 Huddinge

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИмісячника "СУЧАСНІСТЬ"
на 1977 рік

одно число: річно:

Австралія	2.—	20. — дол.
Австрія	30.—	300.— шил.
Англія	0.70	7.— фун.
Аргентина	50.—	500.— пез.
Бельгія	75.—	750.— бфр.
Бразилія	5.—	50.— н. круз.
Венесуела	2.—	20.— ам. дол.
Голляндія	5.—	50.— гул.
Ізраїль	8.—	80.— із. ф.
Канада	2.—	20.— к. дол.
Німеччина	4.—	40.— нм.
США	2.—	20.— ам. дол.
Франція	8.—	80.— ффр.
Швейцарія	4.50	45.— шфр.

Додаткові кошти пересилання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 9.— дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на прізвища представників даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на **Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.**

Адреси для оплат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
Karlsplatz 8/III, 8000 München 2
Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457
Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ "СУЧАСНОСТІ"

ІВАН СВІТЛИЧНИЙ

ҐРАТОВАНІ СОНЕТИ

Мюнхен 1977. 120 стор. Обкладинка і портрет автора — Любослава Гуцалюка. Передмова Івана Кошелівця.

Ґратовані сонети — це перша збірка автора. До часу свого останнього ув'язнення Іван Світличний займався літературною критикою і перекладами, зокрема з французької мови.

Книжка упорядкована самим автором. До неї ввійшло 63 сонети і 12 віршів. Збірка написана в ув'язненні й у ній переважають в'язничні мотиви.

Ціна: 4.- дол.

ВАСИЛЬ СТУС

СВІЧА В СВІЧАДІ

Поезії

Мюнхен 1977. 128 стор. Обкладинка Христини Гориславської.

Скульптурний портрет автора — Б. Довганя.

Упорядкування Марка Царинника і Вольфрама Бургардта. Передмова Марка Царинника.

Найбільший розділ у збірці займають "Вірші з в'язниці", до якого ввійшло 65 досі недрукованих поезій, написаних у таборі в 1972-1976 роках. Є також переклади німецьких поетів, зокрема Р. М. Рільке та вибрані вірші зі збірок *Зимові дерева* (збірка була відкинута видавництвом "Радянський письменник" і появилася в Бельгії в 1970 році у видавництві "Література і мистецтво") та *Веселий цвинтар*, яку забрали у В. Стуса під час арешту і з якої автор відтворив 5 поезій з пам'яті.

Ціна: 4.- дол.